পঞ্চম অধ্যায়

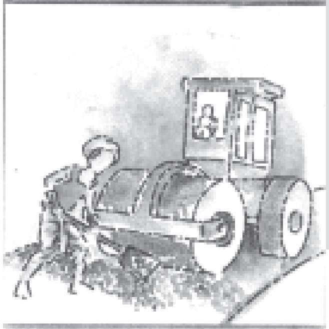

চৰকাৰ ঃ কাৰ্যাৱলী আৰু পৰিসৰ
The Government : Functions and Scope

মিশ্ৰ অৰ্থনীতিত, অৰ্থনৈতিক উন্নয়নৰ ক্ষেত্ৰত ব্যক্তিগত খণ্ডৰ উপৰিও চৰকাৰে এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে। এই অধ্যায়ত মানুহৰ অৰ্থনৈতিক জীৱনক প্ৰভাৱান্বিত কৰা বিভিন্ন দিশবোৰ আলোচনা নকৰি, চৰকাৰী বাজেটৰ আয় আৰু ব্যয়ৰ লগত জড়িত তিনিটা পৃথক কাৰ্যৰ বিষয়ে আলোচনা কৰাৰ প্ৰয়াস কৰা হৈছে।

প্ৰথমতে, আমি ৰাজহুৱা দ্ৰব্য হিচাপে জনা কেতবোৰ দ্ৰব্য (যেনে, ৰাষ্ট্ৰীয় প্ৰতিৰক্ষা, ৰাস্তা-ঘাট, চৰকাৰী প্ৰশাসন ইত্যাদি), যিবোৰ ব্যক্তিগত দ্ৰব্যৰ (যেনে, কাপোৰ, মটৰ গাড়ী, খাদ্য সামগ্ৰী)ৰ পৰা পৃথক, সেই দ্ৰব্যসমূহ ব্যক্তিগত উপভোক্তা বা উৎপাদনকাৰীৰ সংযোগৰ মাধ্যমেৰে অৰ্থাৎ বজাৰ ব্যৱস্থাৰ যোগেদি যোগান ধৰিব পৰা নাযায়। এই দ্ৰব্যসমূহ নিশ্চিতভাৱে চৰকাৰে যোগান ধৰিব লাগিব। ইয়াকে চৰকাৰৰ আবণ্টন কাৰ্য (Allocation function) বোলা হয়।

দ্বিতীয়তে, উপযুক্ত কৰ আৰু ব্যয় নীতিৰ যোগেদি চৰকাৰে সমাজৰ দ্বাৰা ন্যায্য (fair by society) হিচাপে বিবেচিত আয় বিতৰণ কাৰ্য সমাধা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে।

চৰকাৰে হস্তান্তৰযোগ্য দেনা (transfer payment) আৰু কৰ সংগ্ৰহৰ জৰিয়তে ব্যক্তিগত ব্যয়যোগ্য আয় (disposable income)ৰ পৰিৱৰ্তন ঘটাই আয় বিতৰণৰ ৰূপান্তৰ ঘটাব পাৰে আৰু ইয়াকে চৰকাৰৰ বিতৰণ কাৰ্য (distribution function) বোলা হয়।

তৃতীয়তে, অৰ্থনৈতিক কাৰ্যাৱলীৰ চক্ৰাকাৰ প্ৰবাহৰ ফলত দেশৰ অৰ্থনীতিয়ে এক গভীৰ অস্থিৰতাৰ পিনে গতি কৰে আৰু ইয়াৰ ফলত অৰ্থনীতিয়ে নিবনুৱা বা মুদ্ৰাস্ফীতিৰ (Unemployment or Inflation) নিচিনা সমস্যাত আক্ৰান্ত হ'ব পাৰে। অৰ্থনীতিৰ সামগ্ৰিক নিয়োগ আৰু দৰ স্তৰ (Price Level), সামগ্ৰিক চাহিদা (Agregate Demad)ৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। এই সামগ্ৰিক চাহিদা, চৰকাৰৰ লগতে বেচৰকাৰী অৰ্থনৈতিক এজেণ্টসকলৰ (Economic Agents) ব্যয় সিদ্ধান্তৰ ওপৰতো নিৰ্ভৰ কৰে। অৰ্থনৈতিক এজেণ্টসকলে কিমান ব্যয় কৰিব সেইটো নিৰ্ভৰ কৰে আয় আৰু ঋণৰ প্ৰাচুৰ্যতাৰ ওপৰত। শ্ৰম আৰু অন্য সম্পদবোৰৰ পূৰ্ণ ব্যৱহাৰৰ বাবে যিকোনো সময়ত কৰা এই ব্যয় স্তৰ পৰ্যাপ্ত পৰিমাণৰ নহ'বও পাৰে। যিহেতু মজুৰি আৰু দৰ সাধাৰণতে এটা নিম্নতম স্তৰত (এটা স্তৰৰ পৰা তললৈ গতি কৰিব নোৱাৰা অৱস্থাত) স্থিৰ হৈ থাকে, সেই কাৰণে নিয়োগ স্বয়ংক্ৰিয়ভাৱে (automatically) পূৰ্বৰ অৱস্থালৈ ঘূৰি নাহে। গতিকে সামগ্ৰিক চাহিদা বৃদ্ধি কৰিবলৈ কিছুমান নীতি বা উপায় অৱলম্বন কৰাটো নিতান্তই প্ৰয়োজন হৈ পৰে। অন্যহাতে, অৰ্থনীতিৰ উচ্চ নিয়োগ (high empolyment) অৱস্থাত এনে এটা সময় আহিব পাৰে য'ত উৎপাদন ব্যয় উৎপন্ন দ্ৰব্যৰ পৰিমাণতকৈ অধিক হয় আৰু ইও মুদ্ৰাস্ফীতি সৃষ্টিৰ কাৰণ হ'ব পাৰে। এনেকুৱা অৱস্থাত মুঠ চাহিদা হ্ৰাস কৰিবলৈ কিছুমান নিষেধক চৰ্তৰ প্ৰয়োজন হয়, আৰু এই চৰ্তবোৰে দেশীয় অৰ্থনীতিৰ স্থিৰতা (stabilisation) ৰক্ষা কৰে।

চৰকাৰে আয়োজন কৰা ৰাজহুৱা দ্ৰব্যৰ (Public goods) আৱশ্যকতা সম্পৰ্কে বুজিবলৈ হ'লে, আমি প্ৰথমে ৰাজহুৱা দ্ৰব্য আৰু ব্যক্তিগত দ্ৰব্য (Private goods)ৰ মাজত থকা পাৰ্থক্যবোৰ বিবেচনা কৰিব লাগিব। ৰাজহুৱা দ্ৰব্য আৰু ব্যক্তিগত দ্ৰব্যৰ মাজত দুটা প্ৰধান পাৰ্থক্য আছে। এক, ৰাজহুৱা দ্ৰব্যৰ পৰা পোৱা সুবিধাবোৰ কোনো এক বিশেষ ভোক্তাৰ ক্ষেত্ৰত সীমাবদ্ধ নহয়, কিন্তু ব্যক্তিগত দ্ৰব্যৰ পৰা পোৱা সুবিধাবোৰ প্ৰত্যেকজন ভোক্তাই

ব্যক্তিগতভাৱে উপভোগ কৰিব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে যদি এজন ব্যক্তিয়ে এটা চকলেট্ (Chocolate) ভোগ কৰে বা এটা কামিজ (Shirt) পিন্ধে, সেই চকলেট্ বা কামিজটো অন্য কোনো ব্যক্তিৰ বাবে প্ৰাপ্য নহয়। ব্যক্তিগত দ্ৰব্যৰ উপভোগ কাৰ্যৰ ক্ষেত্ৰত উপভোক্তাৰ মাজত প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা পৰিলক্ষিত হয়। আনহাতে, যদি আমি এখন ৰাজহুৱা উদ্যানৰ কথা বিবেচনা কৰো নতুবা বায়ু প্ৰদূষণ হ্ৰাস কৰাৰ বাবে অৱলম্বন কৰা উপায়ৰ কথা বিবেচনা কৰো, তেতিয়া ইয়াৰ পৰা পোৱা উপকাৰবোৰ সকলোৰে বাবে প্ৰাপ্ত হ'ব। এই ৰাজহুৱা দ্ৰব্যৰ উপভোগ কাৰ্য মুক্ত আৰু অপ্ৰতিদ্বন্দ্বিতামূলক, অৰ্থাৎ এজন ব্যক্তিয়ে অন্য ব্যক্তিৰ প্ৰাপ্য হ্ৰাস নকৰাকৈ এই ৰাজহুৱা দ্ৰব্যবোৰৰ সুবিধা উপভোগ কৰিব পাৰে। ব্যক্তিগত দ্ৰব্যৰ উপভোক্তাৰ ক্ষেত্ৰত যিজন উপভোক্তাই দ্ৰব্যবিধ উপভোগৰ অৰ্থে কোনো মূল্য প্ৰদান নকৰে তেওঁ সেই দ্ৰব্যবিধ উপভোগ কৰাৰ পৰা বিৰত থাকিব লাগিব। যদি কোনো লোকে টিকট্ নিকিনাকৈ স্থানীয় চিনেমা গৃহত (চিনেমা হল্), চিনেমা বা কথাছবি উপভোগ কৰিব বিচাৰে তেতিয়া তেওঁ ইয়াক উপভোগ কৰিব নোৱাৰিব। কিন্তু ৰাজহুৱা দ্ৰব্যবোৰ উপভোগ কৰাৰ সুবিধাৰ পৰা বঞ্চিত কৰাৰ কোনো উপায় নাই (কাৰণ ৰাজহুৱা দ্ৰব্যবোৰৰ উপভোগ কাৰ্য বিভাজ্য নহয় আৰু ইয়াৰ উপভোগৰ ক্ষেত্ৰত পৰিত্যাগৰ নীতি প্ৰযোজ্য নহয়)। ভোক্তাই কোনো মূল্য প্ৰদান নকৰাকৈ ৰাজহুৱা দ্ৰব্যবোৰ ভোগ কৰিব পাৰে বাবে ইয়াক মুক্ত বিচৰণৰ (Free rider) সমস্যা বুলি কোৱা হয়। ৰাজহুৱা দ্ৰব্যবোৰ উপভোক্তাসকলে মুক্তভাৱে উপভোগ কৰিব পাৰে বাবে তেওঁলোকে ইয়াৰ সুবিধাবোৰ উপভোগৰ বিনিময়ত স্ব-ইচ্ছাই কোনো মূল্য প্ৰদান নকৰে আৰু সেইবাবে সামাজিক বা ৰাজহুৱা দ্ৰব্য উপভোগৰ ক্ষেত্ৰত পৰিত্যাগৰ নীতি (Exclusion Principle) প্ৰযোজ্য নহয়। এনে পৰিস্থিতিত গ্ৰাহক (ভোক্তা) আৰু উৎপাদনকাৰীৰ মাজত থকা যোগাযোগ বিচ্ছিন্ন হয় আৰু সেই দ্ৰব্যবোৰৰ সৰবৰাহৰ বাবে চৰকাৰে ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিবলৈ বাধ্য হয়। ৰাজহুৱা সুবিধা বা আয়োজন আৰু ৰাজহুৱা উৎপাদন একে নহয়। ৰাজহুৱা সুবিধা বুলিলে বাজেটৰ জৰিয়তে অৰ্থ যোগান ধৰি সৃষ্টি কৰা চৰকাৰী সুবিধাবোৰকে বুজায় আৰু এই সুবিধাবোৰ গ্ৰহণ কৰাৰ বিনিময়ত চৰকাৰক কোনো প্ৰত্যক্ষ প্ৰতিদান দিব নালাগে। এই দ্ৰব্যবোৰ প্ৰত্যক্ষভাৱে চৰকাৰৰ পৰিচালনাৰ অধীনত বা বেচৰকাৰী খণ্ডৰ দ্বাৰাও উৎপাদিত হ'ব পাৰে।

এই অধ্যয়নৰ বিষয়বোৰ তলত দিয়া ধৰণে আলোচনা কৰা হ'ল। অনুচ্ছেদ 5.1ত চৰকাৰী ৰাজহৰ উৎস আৰু চৰকাৰী ব্যয়ৰ শিতানবোৰৰ উপৰিও, চৰকাৰী বাজেটৰ উপাংশবোৰ (Components) উপস্থাপন কৰা হৈছে। যেতিয়া ৰাজহ সংগ্ৰহতকৈ ব্যয় অধিক হয়, তেনে অৱস্থাত সৃষ্টি হোৱা চৰকাৰী ঘাটিৰ বিষয়ে অনুচ্ছেদ নং 5.2 ত আলোচনা কৰা হৈছে। ৰাজকোষীয় নীতি (Fiscal Policy) আৰু আয়-ব্যয়ৰ গণ্ডীৰ ভিতৰত আগতে আলোচনা কৰি অহা গুণক (multiplier) প্ৰণালীৰ বৰ্ণনা 5.3 নং অনুচ্ছেদত আলোচনা কৰা হৈছে। ইয়াৰ উপৰিও বিত্তীয় ঘাটি পূৰণ কৰিবলৈ লোৱা চৰকাৰী ঋণৰ পৰিমাণ বৃদ্ধিৰ ফলত উদ্ভৱ হোৱা সম্ভাব্য বিপদৰ বিষয়েও এই খণ্ডত আলোচনা কৰা হৈছে। অধ্যায়টো চৰকাৰী ঋণ সম্পৰ্কীয় আলোচনাৰে সামৰণি মৰা হৈছে।

5.1 চৰকাৰী বাজেটৰ উপাংশসমূহ (Components of The Government Budget) ঃ

ভাৰতীয় সংবিধানৰ 112 নম্বৰ অনুচ্ছেদ অনুসৰি ভাৰত চৰকাৰে প্ৰতিটো বিত্তীয় বছৰৰ বাবে (1 এপ্ৰিলৰ পৰা 31 মাৰ্চৰ সময়ছোৱাক এক বিত্তীয় বছৰ বুলি ধৰা হয়) চৰকাৰৰ প্ৰত্যাশিত আয় আৰু ব্যয়ৰ হিচাপৰ বিবৃতি সদনত (parliament) উত্থাপন কৰিব লাগে। চৰকাৰৰ এই প্ৰস্তাৱিত ব্যয় আৰু সম্ভাব্য আয়ৰ বছৰেকীয়া বিত্তীয় বিৱৰণক বাজেট বুলি কোৱা হয়। এই বাজেটে ৰাজহ হিচাপে (Expenditure on Revenue Account)ৰ ওপৰত হোৱা ব্যয়ক অন্য ব্যয়ৰ পৰা পৃথক কৰে। সেইবাবে চৰকাৰী বাজেটক দুটা অংশত বিভক্ত কৰিব পাৰি। ইয়াৰে এটা অংশ হ'ল — (ক) ৰাজহ বাজেট (Revenue Budget) আৰু আনটো অংশ হ'ল — (খ) মূলধনী বাজেট (Capital Budget)। (ছাৰ্ট নং 1 ত উল্লেখ কৰা হৈছে)।

5.1.1 ৰাজহ হিচাপ (The Revenue Account) ঃ

ৰাজহ বাজেটত চৰকাৰৰ চলিত প্ৰাপ্তি (current receipts) আৰু সেই প্ৰাপ্তিৰ পৰা কৰিব পৰা ব্যয়ৰ হিচাপ দেখুওৱা হয়।

ৰাজহ প্ৰাপ্তি (Revenue Recepits) ঃ

চৰকাৰৰ ৰাজহ প্ৰাপ্তিৰ উৎসসমূহক কৰ ৰাজহ (Tax Revenues) আৰু অনাকৰ ৰাজহ (Non-Tax Revenues) — এই দুটা ভাগত বিভক্ত কৰিব পাৰি। কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰৰ দ্বাৰা আৰোপিত কৰ আৰু শুল্কসমূহ কৰ ৰাজহে সামৰি লয়। কৰ ৰাজহ চৰকাৰী আয় প্ৰাপ্তিৰ এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ উপাংশ। কৰ প্ৰধানকৈ দুই প্ৰকাৰৰ ঃ প্ৰত্যক্ষ কৰ (Direct Taxes) আৰু পৰোক্ষ কৰ (Indirect Taxes)। যিবিধ কৰৰ সংঘাত (Impact) আৰু কৰভাৰ বা আপাতন (Incidence) একেজন ব্যক্তি (ব্যক্তিগত আয়কৰ) বা ব্যৱসায় প্ৰতিষ্ঠানৰ (নিগম কৰ) ওপৰত পৰে, সেইবিধ কৰক প্ৰত্যক্ষ কৰ বোলা হয়। আনহাতে, যিবিধ কৰৰ সংঘাত এজন ব্যক্তিৰ ওপৰত পৰে কিন্তু ব্যক্তিজনে সেই কৰ আনলৈ ঠেলি পঠিয়াব পাৰে সেইবিধ কৰক পৰোক্ষ কৰ বোলা হয়। আবকাৰী কৰ (দেশৰ ভিতৰতে উৎপাদন কৰা সামগ্ৰীৰ ওপৰত ধাৰ্য কৰা শুল্ক), আমদানি-ৰপ্তানি শুল্ক (ভাৰতবৰ্ষই আমদানি কৰা সামগ্ৰী আৰু ভাৰতৰ পৰা বিদেশলৈ ৰপ্তানি কৰা সামগ্ৰীৰ ওপৰত ধাৰ্য কৰা কৰ) আৰু সেৱা কৰ (Service Tax) পৰোক্ষ কৰৰ উদাহৰণ। ভাৰতবৰ্ষৰ আবকাৰী শুল্ক কৰ ৰাজহ সংগ্ৰহৰ একমাত্ৰ সৰ্ববৃহৎ উৎস। 2003-04 বৰ্ষত আমাৰ দেশৰ মুঠ ৰাজহৰ 35.7 শতাংশ আবকাৰী কৰৰ পৰাই সংগ্ৰহ কৰা হৈছিল। সম্পদ কৰ (Wealth Tax), দান কৰ (Gift Tax) আৰু (বৰ্তমান নাইকিয়া হোৱা) মৃত্যু কৰ (Estate duty) আদি অন্যান্য প্ৰত্যক্ষ কৰে ৰাজহ উপাৰ্জন (Yield)ৰ ক্ষেত্ৰত বিশেষ তাৎপৰ্যপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিব পৰা নাই আৰু সেই কাৰণে এনেবোৰ কৰক 'কাগজী কৰ' (Paper taxes) বুলিও কোৱা হয়। ভাৰতবৰ্ষৰ 2005-06 বাজেট বৰ্ষত দুবিধ নতুন কৰৰ সূচনা কৰা হয় — এবিধ হ'ল ফ্ৰিন্জ বেনিফিট কৰ (Fringe benefits tax) (কামত মকৰল হোৱা লোকসকলে যৌথভাৱে ভোগ কৰা সুবিধাবোৰৰ ওপৰত ধাৰ্য কৰা কৰ) আৰু আনবিধ হ'ল — বেংকৰ পৰা এদিনত এটা নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণতকৈ অধিক নগদ মুদ্ৰা উলিয়ালে তাৰ ওপৰত আৰোপ কৰা কৰ।

1990-91 চনত মুঠ কৰ ৰাজহলৈ প্ৰত্যক্ষ কৰৰ অংশ আছিল 19.1 শতাংশ। 2003-

04 চনত এই অংশ 41.3 শতাংশলৈ বৃদ্ধি হোৱা দেখা গৈছে। কিন্তু মুঠ কৰ ৰাজহলৈ পৰোক্ষ কৰৰ অংশ 1990-91 চনত 78.4 শতাংশৰ পৰা 2003-04 চনত 57.9 শতাংশলৈ হ্ৰাস পায়।

চৰকাৰী আয়ৰ পুনৰ বিতৰণৰ সফল ৰূপায়ণৰ উদ্দেশ্যে, উচ্চ আয়ৰ লোকৰ পৰা উচ্চ হাৰত কৰ সংগ্ৰহ কৰা হয় যাক আমি ক্ৰমবৰ্ধমান আয় কৰ (Progressive income tax) বুলি কওঁ। ব্যৱসায় প্ৰতিষ্ঠানবোৰৰ (Firms) ওপৰত সমানুপাতিক আধাৰত (Proportional basis) কৰ ধাৰ্য কৰা হয়, য'ত সকলো স্তৰৰ আয়ৰ ব্যৱসায়িক প্ৰতিষ্ঠানে এক নিৰ্দিষ্ট সমান হাৰত কৰ প্ৰদান কৰিব লাগে। অত্যাৱশ্যকীয় সামগ্ৰীৰ ক্ষেত্ৰত আবকাৰী কৰ বা উৎপাদন শুল্ক (Excise Taxes) ৰেহাই দিয়া (Exempted) হয় বা অতি কম হাৰত কৰ আৰোপ কৰা হয়। আৰামদায়ক সামগ্ৰী (Comfortable goods) আৰু অৰ্ধ-বিলাসৰ সামগ্ৰী (Semi luxurious goods)ৰ ক্ষেত্ৰত নিয়মীয়া কৰ (moderate tax) আৰোপ কৰা হয়। বিলাসী সামগ্ৰী (Luxurius goods), ধপাত (Tobacco) আৰু পেট্ৰ'লৰ পৰা উৎপাদিত সামগ্ৰীবোৰৰ ওপৰত উচ্চ হাৰত কৰ আৰোপ কৰা হয়।

কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰৰ অনা কৰ ৰাজহৰ (Non-tax Revenue) উৎসবোৰ হ'ল — সুদ গ্ৰহণ (Interest Receipts) (কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰে প্ৰদান কৰা ঋণৰ বাবদ পোৱা সুদ, অনা কৰ ৰাজহৰ একমাত্ৰ সৰ্ববৃহৎ উৎস), চৰকাৰী বিনিয়োগৰ পৰা পোৱা লাভাংশ আৰু লাভ (dividends and profits), মাচুল (Fees) আৰু চৰকাৰে প্ৰদান কৰা সেৱাৰ বিনিময়ত গ্ৰহণ কৰা অন্যান্য প্ৰাপ্তিসমূহ। আন্তৰ্জাতিক সংগঠন আৰু বিদেশী ৰাষ্ট্ৰৰ পৰা পোৱা নগদ অনুদান-সাহায্যও (Grants-in-aid) অনা কৰ ৰাজহৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয়।

ওপৰত উল্লেখ কৰা এই ৰাজহ প্ৰাপ্তিসমূহ বিত্তীয় বিধায়ক (Finance Bill)[1] ত অন্তৰ্ভুক্ত প্ৰস্তাৱিত কৰৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলায়।

---

[1] এখন বিত্তীয় বিলে বছৰেকীয়া বিত্তীয় বিৱৰণৰ লগতে প্ৰস্তাৱিত বাজেটত কৰ নিয়োজন, কৰ নাইকিয়াকৰণ, কৰ মাফ, কৰ পৰিৱৰ্তন বা নিয়ন্ত্ৰণৰ বিষয়ে বিশদ বিৱৰণ দাঙি ধৰে।

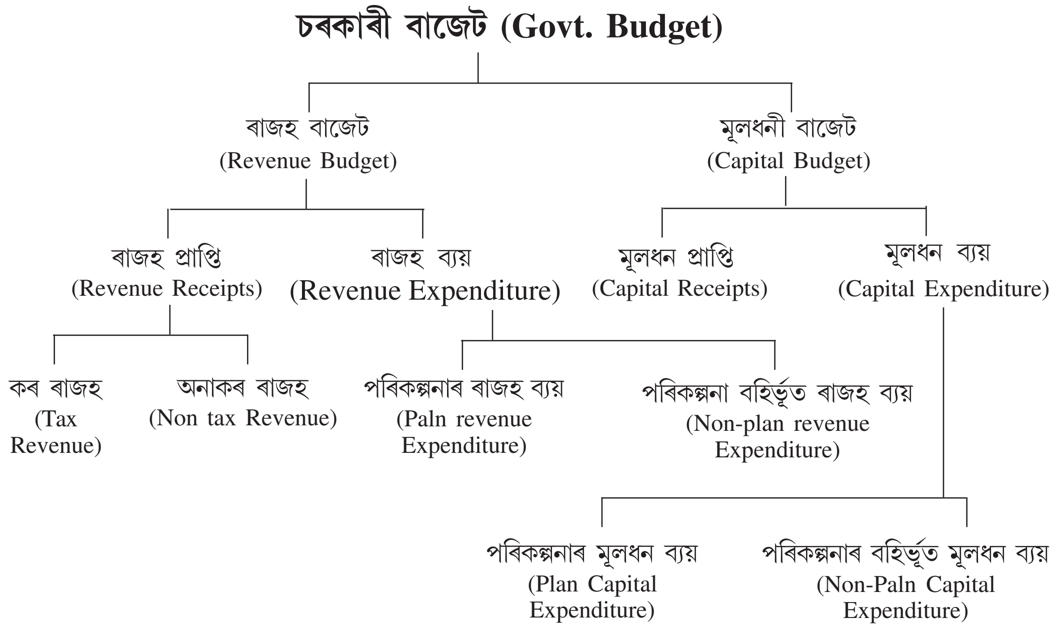

ছাৰ্ট 1 (Chart–1) : চৰকাৰী বাজেটৰ উপাংশবোৰ

ৰাজহ ব্যয় (Revenue Expenditure) ঃ

বহল অৰ্থত ক'বলৈ হ'লে— চৰকাৰৰ যিবোৰ ব্যয়ৰ ফলত স্থাৱৰ (Physical) বা বিত্তীয় পৰিসম্পত্তিৰ (Financial Assets) সৃষ্টি নহয়, সেইবোৰ ব্যয়েই ৰাজহ ব্যয়ৰ অন্তৰ্ভুক্ত। চৰকাৰী বিভাগবোৰৰ কাম-কাজবোৰ নিয়াৰিকৈ চলাই নিবলৈ আৰু জনসাধাৰণৰ মাজত বিভিন্ন ধৰণৰ সেৱা কাৰ্য আগবঢ়াবলৈ ৰাজহ ব্যয়ৰ প্ৰয়োজন হয়। ৰাজহ ব্যয় হিচাপত চৰকাৰী ঋণৰ বাবদ দিব লগা সুদ, ৰাজ্য চৰকাৰ আৰু অন্য দল, অনুষ্ঠান-প্ৰতিষ্ঠান আদিলৈ আগবঢ়োৱা অনুদান (আনকি সম্পত্তি বা মূলধন সৃষ্টিৰ বাবে প্ৰদান কৰা অনুদান আদিও) সামৰি লোৱা হয়।

চৰকাৰী বাজেট দলিলে (documents) মুঠ ৰাজহ ব্যয়ক পৰিকল্পনাৰ ৰাজহ ব্যয় (Plan revenue expenditure) আৰু পৰিকল্পনাৰ বহিৰ্ভূত ৰাজহ ব্যয় (Non-Plan-revenue

Expenditure) হিচাপে দুটা ভাগত বিভক্ত কৰে। পৰিকল্পনাৰ ৰাজহ ব্যয়ৰ শিতানত কেন্দ্ৰীয় অৰ্থনৈতিক (পাঁচ বছৰীয়া) পৰিকল্পনাৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় ব্যয় আৰু ৰাজ্যিক তথা কেন্দ্ৰীয় শাসিত অঞ্চলৰ পৰিকল্পনাৰ বাবে প্ৰদান কৰা কেন্দ্ৰীয় সাহায্য আদিক সামৰি লোৱা হয়। ৰাজহ ব্যয়ৰ অন্য এক গুৰুত্বপূৰ্ণ শিতান হ'ল পৰিকল্পনাৰ বহিৰ্ভূত ৰাজহ ব্যয়। এইবিধ ব্যয়ে চৰকাৰৰ সাধাৰণ, অৰ্থনৈতিক আৰু সামাজিক সেৱাৰ লগত জড়িত ব্যয়বোৰ সামৰি লয়। পৰিকল্পনাৰ বহিৰ্ভূত ব্যয়ৰ অন্তৰ্ভুক্ত প্ৰধান শিতানবোৰ হ'ল — সুদ প্ৰদান, প্ৰতিৰক্ষা সেৱা, ৰাজকীয় সাহায্য (Subsidy), কৰ্মচাৰীৰ দা-দৰমহা আৰু অৱসৰ বানচ (পেঞ্চন)।

বজাৰ ঋণ, বাহ্যিক আৰু আছুতীয়া জমাৰ সংৰক্ষিত মূলধনৰ বাবদ প্ৰদান কৰা সুদ, পৰিকল্পনাৰ বহিৰ্ভুত ৰাজহ ব্যয়ৰ একমাত্ৰ সৰ্ববৃহৎ উপাংশ। 2004-2005 বৰ্ষত, মুঠ ৰাজহ আয়ৰ 41.5 শতাংশ পৰিকল্পনাৰ বহিৰ্ভুত ৰাজহ ব্যয় হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। প্ৰতিৰক্ষাৰ ব্যয় (Defence Expenditure), পৰিকল্পনাৰ বহিৰ্ভুত ৰাজহ ব্যয়ৰ দ্বিতীয় বৃহৎ উপাংশ। এনেধৰণৰ ব্যয় ৰাষ্ট্ৰীয় নিৰাপত্তাৰ বাবে হোৱা কাৰণে ইয়াক প্ৰতিশ্ৰুতিবদ্ধ ব্যয় (Committed expenditure) বুলিও কোৱা হয়। এইবিধ ব্যয় কৰ্তন কৰাৰ সুযোগ তেনেই কম। ৰাজকীয় সাহাৰ্য কল্যাণ বৃদ্ধিৰ একমাত্ৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ উপায়। ৰাজহুৱা সাহাৰ্যৰ জৰিয়তে নিম্নদৰত শিক্ষা আৰু স্বাস্থ্যৰ নিচিনা ৰাজহুৱা দ্ৰব্য আৰু সেৱা কাৰ্যৰ সুবিধাসমূহ প্ৰদান কৰাৰ উপৰিও ৰপ্তানি, ঋণৰ বাবদ সুদ, খাদ্য আৰু ৰাসায়নিক সাৰ প্ৰয়োগৰ বাবে চৰকাৰে স্পষ্ট ৰাজ সাহাৰ্য (Explicit Subsidy) প্ৰদান কৰে। মুঠ ঘৰুৱা উপাদানৰ বাবে ৰাজকীয় সাহাৰ্যৰ পৰিমাণ, 1990-91 চনত 1.7 শতাংশৰ পৰা 2002-2003 আৰু 2004-05 বৰ্ষত ক্ৰমে 1.66 আৰু 1.45 শতাংশলৈ হ্ৰাস পায়।

5.1.2 মূলধনী হিচাপ (The Capital Account) ঃ

কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰৰ পৰিসম্পত্তি (assets) আৰু দেনাৰ (liabilities) হিচাপক মূলধন বাজেট বুলি কোৱা হয়। ৰাজহ বাজেটৰ দৰে মূলধন বাজেটৰো দুটা অংশ আছে — (ক)

মূলধন প্ৰাপ্তি (Capital Receipt) আৰু মূলধন ব্যয় (Capital Expenditure)। এই মূলধন বাজেটে চৰকাৰৰ মূলধনৰ আৰশ্যকতা আৰু বিত্ত যোগানৰ নমুনা বা আৰ্হিবোৰ দেখুৱায়।

মূলধন প্ৰাপ্তি (Capital Receipts) ঃ

কেন্দ্ৰীয় বেংক (ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংক), বাণিজ্যিক বেংক, বিদেশী ৰাষ্ট্ৰ, আন্তৰ্জাতিক সংগঠন, অন্যান্য বিত্তীয় অনুষ্ঠান আৰু জনসাধাৰণৰ পৰা চৰকাৰে সংগ্ৰহ কৰা বজাৰ ঋণ আদি এই মূলধন প্ৰাপ্তিৰ অন্তৰ্ভুক্ত হোৱা প্ৰধান বিষয়। এইবোৰৰ উপৰিও, ক্ষুদ্ৰ সঞ্চয় (ডাকঘৰ সঞ্চয় হিচাপ, ৰাষ্ট্ৰীয় সঞ্চয় প্ৰমাণ পত্ৰ), ভৱিষ্যনিধি (Provident funds) আৰু ৰাজহুৱা খণ্ডৰ উদ্যোগৰ (PSUs) অংশ বিক্ৰী কৰি পোৱা শুদ্ধ প্ৰাপ্তিসমূহ এই মূলধন প্ৰাপ্তি হিচাপত অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয়।

মূলধনগ্ধ ব্যয় (Capital Expenditure) ঃ

মূলধন ব্যয় হিচাপত, ভূমি অধিগ্ৰহণ (acquisition of land), গৃহ নিৰ্মাণ, যন্ত্ৰপাতি (Machinery), অংশপত্ৰত বিনিয়োগ (Investment in share), ৰাজ্যিক চৰকাৰ আৰু কেন্দ্ৰীয় শাসিত অঞ্চলৰ লগতে ৰাজহুৱা খণ্ডৰ উদ্যোগ (PSUs) আৰু বিভিন্ন দল বা সংগঠনলৈ কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰে প্ৰদান কৰা ঋণ আৰু আগধনসমূহ (loan and advances) সামৰি লোৱা হয়। মূলধন ব্যয়ও পৰিকল্পনাৰ ব্যয় আৰু পৰিকল্পনাৰ বহিৰ্ভুত ব্যয় হিচাপত দুটা ভাগত বিভক্ত কৰিব পাৰি। কেন্দ্ৰীয় পৰিকল্পনাৰ ব্যয় আৰু ৰাজ্য আৰু কেন্দ্ৰীয় শাসিত অঞ্চলসমূহৰ পৰিকল্পনাৰ বাবে আগবঢ়োৱা কেন্দ্ৰীয় সাহাৰ্য পৰিকল্পনাৰ মূলধন ব্যয়ৰ অন্তৰ্ভুক্ত। আনহাতে, অন্যান্য সাধাৰণ সেৱা, সামাজিক সেৱা আৰু অৰ্থনৈতিক সেৱাৰ বাবে চৰকাৰে প্ৰদান কৰা ব্যয় পৰিকল্পনাৰ বহিৰ্ভূত ব্যয়ৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয়।

চৰকাৰী বাজেট কেৱল আয় আৰু ব্যয়ৰ হিচাপ-নিকাচৰ লগতে সীমাবদ্ধ হৈ থকা নাই, ই স্বাধীন ভাৰতৰ পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাৰ আৰম্ভণিৰে পৰাই ৰাষ্ট্ৰীয় নীতিৰ এক তাৎপৰ্যপূৰ্ণ দলিল হিচাপেও পৰিগণিত হৈ আহিছে। চৰকাৰী বাজেটত দেশৰ আৰ্থ-সামাজিক জীৱনৰ প্ৰতিচ্ছবি প্ৰতিফলিত হয়।

বাজেটৰ লগতে ৰাজকোষীয় দায়িত্ব সম্পৰ্কীয় আৰু বাজেট পৰিচালনা আইন, 2003 (Fiscal Responsibility and Budget Management Act) (FRBMA)ৰ তিনিটা নীতি আদেশিত হয়। মধ্যকালীন ৰাজকোষীয় নীতি বিৱৰণে নিৰ্দিষ্ট ৰাজকোষীয় সূচকসমূহৰ বাবে তিনি বছৰীয়া ঘূৰ্ণায়মান লক্ষ্য স্থিৰ কৰে আৰু ৰাজহ ব্যয় ৰাজহ প্ৰাপ্তিত বহনক্ষম ভিত্তিত বিনিয়োগ কৰা হৈছে নে নাই আৰু কিমান উৎপাদনশীলভাৱে মূলধনীয় প্ৰাপ্তি (বজাৰ ঋণ অন্তৰ্ভুক্ত কৰি) ব্যৱহাৰ হৈছে তাক পৰীক্ষা কৰে। ৰাজকোষীয় নীতি কৌশল বিৱৰণে ৰাজকোষীয় ক্ষেত্ৰত চৰকাৰৰ গুৰুত্ব, নতুন নীতিসমূহ পৰ্যালোচনা আৰু অত্যাৱশ্যকীয় ৰাজকোষীয় নীতিসমূহ ন্যায়সংগতভাৱে কাৰ্যকৰী কৰাৰ ওপৰত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছে। সমষ্টিগত অৰ্থনৈতিক গঠন বিৱৰণিয়ে মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদনৰ উন্নয়ন হাৰ, কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰৰ ৰাজকোষীয় ভাৰসাম্য আৰু বাহ্যিক ভাৰসাম্যসাপেক্ষে অৰ্থনৈতিক সমৃদ্ধিৰ বিষয়ে পৰিমাপ কৰে।[2]

5.1.3 চৰকাৰী ঘাটিৰ পৰিমাপসমূহ (Measures of Government Deficit) ঃ

যেতিয়া এখন দেশৰ চৰকাৰী ব্যয়ৰ পৰিমাণ সংগৃহীত ৰাজহৰ পৰিমাণতকৈ বেছি হয় তেতিয়া বাজেট ঘাটি[3] মল বুলি কোৱা হয়। (Budget deficit)। এখন চৰকাৰী বাজেট অধ্যয়ন কৰিলে কেইবা প্ৰকাৰৰ ঘাটিৰ প্ৰত্যয় দেখা যায় আৰু এই অৰ্থনৈতিক প্ৰত্যয়সমূহৰ কিছুমান নিজা-নিজা প্ৰভাৱ প্ৰতিফলিত হোৱাও পৰিলক্ষিত হয়।

---

[2] 2005 চনৰ ভাৰতৰ কেন্দ্ৰীয় বাজেটত লিংগ ভিত্তিক (Gender Budgeting) বাজেট প্ৰত্যয়ৰ প্ৰৱেশ ঘটিছে। চৰকাৰৰ লিংগভিত্তিক প্ৰতিশ্ৰুতিবোৰ বাজেটৰ দ্বাৰা অনুশীলন কৰি লিংগ ভিত্তিক বাজেট প্ৰস্তুত কৰা হয়। এই বাজেটত নাৰীৰ শক্তি বৃদ্ধিৰ বাবে বিশেষ গুৰুত্ব প্ৰদান কৰা হৈছে। লিংগ ভিত্তিক বাজেটত নাৰীশক্তিৰ উন্নয়নৰ বাবে আবণ্টিত সম্পদসমূহ কেনেভাৱে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে তাৰ সময়ে সময়ে মূল্যাংকনৰ ব্যৱস্থা থাকে। 2006-07 চনৰ বাজেটত ইয়াৰ পৰিসৰ আগতকৈ বৃদ্ধি কৰা হৈছে।

[3] যথা বিধি অনুসৰি, যি বাজেটত মুঠ (ৰাজহ আৰু মূলধন) ব্যয়ৰ পৰিমাণ মুঠ (ৰাজহ আৰু মূলধন) প্ৰাপ্তিতকৈ অধিক সেই বাজেট ঘাটি বাজেট। 1997-98 বৰ্ষৰ বাজেটৰ পৰা, ভাৰতবৰ্ষত বাজেটত ঘাটি দেখুওৱা অভ্যাস স্থগিত ৰখা হৈছে।

ৰাজহ ঘাটি (Revenue Deficit) ঃ

চৰকাৰৰ বাজেট ৰাজহ শিতানত অন্তৰ্ভুক্ত হোৱা মুঠ ৰাজহ ব্যয়তকৈ যদি উক্ত শিতানত অন্তৰ্ভুক্ত হোৱা ৰাজহ আয় বা ৰাজহ প্ৰাপ্তিৰ পৰিমাণ কম হয় তেতিয়া তাক ৰাজহ ঘাটি হিচাপে আখ্যা দিয়া হয়।

ৰাজহ ঘাটি (Revenue deficit) = ৰাজহ ব্যয় (Revenue expenditure) – ৰাজহ প্ৰাপ্তি (Revenue receipts)

চৰকাৰৰ অকল চলিত আয়-ব্যয়ৰ লগত জড়িত লেন-দেনসমূহ ৰাজহ ঘাটিৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয়। যেতিয়া চৰকাৰৰ ৰাজহ ঘাটি হয়, তেতিয়া চৰকাৰৰ সঞ্চয় আৰু বিনিয়োগ ক্ষমতা নাইকিয়া হয়। এনে পৰিস্থিতিত চৰকাৰী বিনিয়োগ আৰু উপভোগ ব্যয়ৰ বাবে প্ৰয়োজন হোৱা বিত্ত সংগ্ৰহ কৰিবলৈ চৰকাৰে দেশীয় আৰু বিদেশী নাগৰিক আৰু বিত্তীয় অনুষ্ঠানৰ পৰা ঋণ ল'বলৈ বাধ্য হয়। চৰকাৰে গ্ৰহণ কৰা এই ঋণ আৰু ঋণৰ বাবে দিব লগা সুদৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি হোৱাৰ ফলস্বৰূপে চৰকাৰে চৰকাৰী ব্যয় কৰ্তন কৰিবলৈও বাধ্য হয়। যিহেতু ৰাজহ ব্যয়ৰ এটা প্ৰধান অংশই হ'ল প্ৰতিশ্ৰুতিবদ্ধ ব্যয় (Committed expenditure), সেয়েহে এনেকুৱা ব্যয় কমাব নোৱাৰি। এনে ক্ষেত্ৰত চৰকাৰে প্ৰায়ে উৎপাদনশীল মূলধন ব্যয় (Productive Capital Expenditure) বা কল্যাণকামী ব্যয় (Welfare Expenditure) হ্ৰাস কৰাহে পৰিলক্ষিত হয়। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে দেশৰ অৰ্থনৈতিক বৃদ্ধিৰ হাৰ নিম্নগামী হয় আৰু ই কল্যাণ সাধনত প্ৰতিকূল অৱস্থাৰ সৃষ্টি কৰে।

ৰাজকোষীয় ঘাটি (Fiscal Deficit) ঃ

চৰকাৰৰ মুঠ ব্যয় আৰু মুঠ প্ৰাপ্তিৰ (ঋণৰ পৰা হোৱা উপাৰ্জন বাদ দি) মাজত থকা পাৰ্থক্যকেই ৰাজকোষীয় ঘাটি বুলি কোৱা হয়।

মুঠ ৰাজকোষীয় ঘাটি = মুঠ ব্যয় — ৰাজহ প্ৰাপ্তি + ঋণ সৃষ্টি নকৰা মূলধন প্ৰাপ্তি (Gross fiscal deficit = Total expenditure – (Revenue receipts + Non-debt

creating capital receipts)। ইয়াত ঋণ সৃষ্টি নকৰা মূলধন প্ৰাপ্তি বুলিলে ধাৰ নোলোৱাকৈ পোৱা প্ৰাপ্তিসমূহক বুজায়। অৰ্থাৎ ঋণ আদায় (receovery of loans) আৰু ৰাজহুৱা খণ্ডৰ অধীনস্থ উদ্যোগসমূহৰ বিক্ৰীৰ পৰা পোৱা উপাৰ্জন আদি ইয়াৰ উদাহৰণ।

চৰকাৰী ঋণৰ জৰিয়তে ৰাজকোষীয় ঘাটিৰ বিত্ত যোগান ধৰা হয়। ই চৰকাৰৰ সকলো উৎসৰ পৰা প্ৰয়োজন হোৱা মুঠ ঋণৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰে। 'বিত্ত যোগানৰ দিশৰ পৰা চালে মুঠ ৰাজকোষীয় ঘাটি = শুদ্ধ ঘৰুৱা ঋণ গ্ৰহণ + ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ পৰা লোৱা ঋণ + দেশৰ ভিতৰৰ পৰা বা বিদেশৰ পৰা ব্যাপকভাৱে গ্ৰহণ কৰা ঋণ।

(Gross fiscal deficit = Net borrowing at home + Borrowing from RBI + Borrowing from abroad)

ইয়াত শুদ্ধ ঘৰুৱা ঋণ গ্ৰহণ বুলিলে বিভিন্ন পদ্ধতিৰ (উদাহৰণস্বৰূপে নানা ধৰণৰ ক্ষুদ্ৰ সঞ্চয় আঁচনি) জৰিয়তে জনসাধাৰণৰ পৰা প্ৰত্যক্ষভাৱে গ্ৰহণ কৰা ঋণ আৰু বিধিসন্মত তাৰল্য অনুপাতৰ (Statutory Liquidity Ratio - SLR) জৰিয়তে বাণিজ্যিক বেংকৰ পৰা পৰোক্ষভাৱে গ্ৰহণ কৰা ঋণৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰিব পাৰি। কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰৰ ৰাজকোষীয় ঘাটি (Fiscal deficit) 1990-91 চনৰ মুঠ জাতীয় উৎপাদনৰ (GDP) 6.6 শতাংশৰ পৰা 1996-97 চনত 4.1 শতাংশলৈ কমাই অনাৰ পাছত 2001-2002 চনত 6.2 শতাংশলৈ বৃদ্ধি পায় (তালিকা 5.1)। ৰাজকোষীয় দায়িত্ব সম্পৰ্কীয় আৰু বাজেট পৰিচালনা আইন 2003 (FRBMA - 2003) ৰ প্ৰয়োগৰ ফলত, 2004-2005 চনত ৰাজকোষীয় ঘাটি আৰু ৰাজহ ঘাটি ক্ৰমে 4.1 শতাংশ আৰু 2.5 শতাংশলৈ হ্ৰাস পায় (সাময়িকভাৱে পোৱা তথ্যৰ ভিত্তিত)। ৰাজকোষীয় ঘাটিৰ সমানুপাতত ৰাজহ ঘাটিৰ বৰ্ধিত অংশই (যিটো 1990-91 চনত 49.4 শতাংশ আছিল কিন্তু 2003-04 চনত 79.7 শতাংশলৈ বৃদ্ধি হৈছিল) ৰাজহ ঘাটিৰ গুণ (quality) দ্ৰুত গতিত হ্ৰাস কৰাৰ কথাকে সূচনা কৰে।

তালিকা 5.1 কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰৰ প্ৰাপ্তি আৰু ব্যয়					
(মুঠ জাতীয় উৎপাদনৰ শতকৰা হিচাপত)	**1990-91**	**2000-01**	**2001-02**	**2002-03**	**2003-04**
1. ৰাজহ প্ৰাপ্তি (ক+খ)	9.7	9.1	8.8	9.4	9.6
ক) কৰ ৰাজহ (ৰাজ্যসমূহৰ শুদ্ধ অংশ)	7.6	6.5	5.9	6.5	6.8
খ) অনা কৰ ৰাজহ	2.1	2.7	3.0	3.0	2.8
2. ৰাজহ ব্যয়	12.9	13.2	13.2	13.8	13.1
ক) সুদ পৰিশোধ	3.8	4.7	4.7	4.8	4.5
খ) প্ৰধান ৰাজকীয় সাহায্য	1.7	1.2	1.3	1.7	1.6
গ) প্ৰতিৰক্ষা ব্যয়	1.9	1.8	1.7	1.7	1.6
3. ৰাজহ ঘাটি (2 - 1)	3.3	4.0	4.4	4.4	3.6
4. মূলধন প্ৰাপ্তি (ক+খ+গ)	5.6	6.3	7.1	7.4	7.5
ক) ঋণ আদায়	1.0	0.6	0.7	1.4	2.4
খ) অন্যান্য প্ৰাপ্তি (প্ৰধানকৈ ৰাজহুৱা খণ্ডৰ অধীনৰ উদ্যোগসমূহৰ অবিনিয়োগ)	0.0	0.1	0.2	0.1	0.6
গ) ঋণ গ্ৰহণ আৰু অন্য দেনাসমূহ	4.6	5.6	6.2	5.9	4.5
5. মূলধন ব্যয়	4.4	2.3	2.7	3.0	4.0
6. মুঠ ব্যয় [2+5=6(ক)+(খ)]	17.3	15.4	15.9	16.9	17.1
ক) পৰিকল্পনা ব্যয়	5.0	3.9	4.4	4.6	4.4
খ) পৰিকল্পনা বহিৰ্ভূত ব্যয়	12.3	11.5	11.4	12.3	12.6
7. ৰাজকোষীয় ঘাটি [6-1-4 (ক) - 4 (খ)]	6.6	5.6	6.2	5.9	4.5
8. প্ৰাথমিক ঘাটি [7 - 2(ক)]	2.8	0.9	1.5	1.1	0.0

উৎস ঃ অৰ্থনৈতিক জৰীপ, 2005-06 (Economic survey, 2005-06)

প্ৰাথমিক ঘাটি (Primary Deficit) ঃ

আমি নিশ্চয় উল্লেখ কৰিব পাৰো যে চৰকাৰৰ ঋণ লোৱাৰ আৱশ্যকতাৰ ফলত জমা হৈ থকা ঋণৰ ওপৰত বাধ্যতামূলক সুদকো অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয়। চলিত ব্যয় ৰাজহতকৈ অধিক হোৱাৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত প্ৰয়োজন হোৱা ঋণৰ পৰিমাণ নিৰূপণ কৰিবলৈ প্ৰাথমিক ঘাটি (Primary Deficit) গণনা কৰাটো আৱশ্যক হয়। বাজেটৰ ৰাজকোষীয় ঘাটি আৰু বিত্তীয় বছৰটোত প্ৰদান কৰিবলগীয়া সুদৰ পাৰ্থক্যকে প্ৰাথমিক ঘাটি বোলে। অৰ্থাৎ মুঠ প্ৰাথমিক ঘাটি = মুঠ ৰাজকোষীয় ঘাটি — প্ৰদান কৰিবলগীয়া শুদ্ধ সুদ।

ইয়াত শুদ্ধ সুদ প্ৰদান = সুদ প্ৰদান — সুদ প্ৰাপ্তি (শুদ্ধ ঘৰুৱা ঋণ প্ৰদানৰ পৰা পোৱা চৰকাৰী সুদ)

5.2 ৰাজকোষীয় নীতি (Fiscal Policy) ঃ

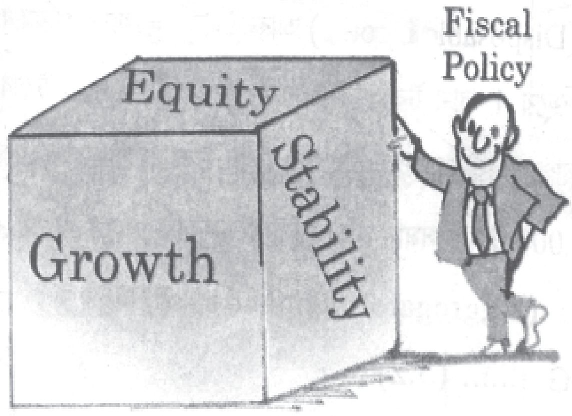

ৰাজকোষীয় নীতিয়ে উক্ত তিনিটা উদ্দেশ্য সফল হ'বলৈ কি ধৰণে প্ৰয়াস কৰিব লাগিব?

কেইন্‌ছৰ নিয়োগ, সুদ আৰু মুদ্ৰাৰ সাধাৰণ তত্ত্বৰ (The General Theory of Employment, Interest and Money) মূল ধাৰণাসমূহৰ ভিতৰত এক অন্যতম ধাৰণা হ'ল যে চৰকাৰী ৰাজকোষীয় নীতি উৎপাদন (output) আৰু নিয়োগ (Employment)ৰ স্তৰ সুস্থিৰে (Stabilise) ৰখাৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা উচিত। ব্যয় আৰু কৰৰ পৰিৱৰ্তনৰ যোগেদি চৰকাৰে উৎপাদন আৰু আয় (Income) বৃদ্ধি কৰি অৰ্থনীতিৰ উত্থান-পতন (Ups and Downs) নিয়ন্ত্ৰণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। এই কাৰ্যত ৰাজকোষীয় নীতিয়ে সুষম বাজেটৰ (Balanced Budget) (চলিত ৰাজহ আৰু চলিত ব্যয় সমান হ'লে সুষম বা ভাৰসাম্য বাজেট আখ্যা দিয়া হয়) বিপৰীতে ৰাহি বাজেট (Surplus Budget) (চলিত ৰাজহতকৈ

চলিত ব্যয় কম হ'লে তাক ৰাহি বাজেট আখ্যা দিয়া হয়) বা ঘাটি বাজেট (Deficit Budget)ৰ (চলিত ৰাজহতকৈ চলিত ব্যয় বেছি হ'লে ঘাটি বাজেট আখ্যা দিয়া হয়।) সৃষ্টি কৰে। আমি ইতিমধ্যে আগৰ অধ্যায়ত আয় নিৰ্ধাৰণত চৰকাৰী খণ্ডৰ ভূমিকা সম্পৰ্কে বিশ্লেষণ কৰি আহিছো।

ভাৰসাম্য আয়ৰ স্তৰ নিৰ্ণয়ৰ ক্ষেত্ৰত চৰকাৰে প্ৰত্যক্ষভাৱে দুই ধৰণে প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিব পাৰে। প্ৰথমতে চৰকাৰে দ্ৰব্য সামগ্ৰী আৰু সেৱা কাৰ্য ক্ৰয় কৰি (G) সামগ্ৰিক চাহিদা (Aggreatate Demand) বৃদ্ধি কৰিব পাৰে। দ্বিতীয়তে, কৰৰ সহায়ত চৰকাৰে জনসাধাৰণৰ ব্যয়যোগ্য উপাৰ্জনৰ (YD) (ব্যয়যোগ্য আয় বুলিলে ব্যক্তি আৰু পৰিয়ালে প্ৰকৃততে ভোগকাৰ্য আৰু সঞ্চয় কৰিব পৰা আয়ৰ অংশটো বুজায়) পৰিৱৰ্তন ঘটাই উপভোগ (Consumption) আৰু বিনিয়োগ (Investment) কাৰ্যৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব পাৰে।

প্ৰথমতে আমি কৰৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰিব পাৰো। ধৰা হ'ল চৰকাৰে আয়ৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰি কৰ আৰোপ কৰে, যাক কোৱা হয় থূলমূল (Lump-Sum) কৰ (T)। আমি আকৌ ধৰি ল'লো যে চৰকাৰে জনসাধাৰণলৈ এক অপৰিৱৰ্তিত পৰিমাণৰ উপাৰ্জন বা আয় (Constant amount of income) হস্তান্তৰ কৰে। ইয়াক আমি $\overline{TR}$ বুলি ধৰি ল'ব পাৰো। এইক্ষেত্ৰত ভোগ ফলনটো (Consumption function) হ'ল—

$$C = \bar{C} + cYD = \bar{C} + c(Y - T + \overline{TR}) \quad \ldots\ldots(5.1)$$

য'ত YD = ব্যয়যোগ্য আয় (Disposable Income)

আমি জানো যে চৰকাৰে প্ৰচলিত কৰসমূহৰ হাৰ বৃদ্ধি কৰাৰ লগতে নতুন কৰ-কাটল ধাৰ্য কৰাৰ ফলত জনসাধাৰণৰ ব্যয়যোগ্য আয় (Disposable Income) আৰু উপভোগ্য ব্যয়ৰ পৰিমাণ হ্ৰাস হয়। উদাহৰণস্বৰূপে যদি এজন ব্যক্তিয়ে 1 লাখ টকা উপাৰ্জন কৰে আৰু 10,000 টকাৰ কৰ আদায় দিয়ে, তেতিয়া তেওঁৰ ব্যয়যোগ্য আয় (DPI) হ'ব 90,000 টকা যিটো অন্য এক ব্যক্তিয়ে কৰবিহীনভাৱে উপাৰ্জন কৰা 90,000 টকাৰ সমান

হয়। গতিকে চৰকাৰী খণ্ডক অন্তৰ্ভুক্ত কৰি পোৱা সামগ্ৰিক চাহিদাৰ (Aggregate demand) সংজ্ঞা হ'ব —

$$AD = \overline{C} + c\left(Y - T + \overline{TR}\right) + I + G \text{ ....(5.2)}$$

ৰৈখিক চিত্ৰৰ সহায়ত আমি পাওঁ যে থূলমূল কৰে (Lump sum tax) ভোগ অনুসূচী (Consumption Schedule)ক সমান্তৰালভাৱে ঠেলি পঠিয়ায় আৰু একেদৰে সৰ্বমুঠ চাহিদা ৰেখাও তললৈ গতি কৰে। গতিকে উৎপাদন বজাৰ (Product market) ত আয় নিৰ্ধাৰণৰ চৰ্ত হ'ব Y = AD, ইয়াক তলত উল্লেখ কৰা ধৰণে লিখিব পাৰি—

$$Y = \overline{C} + c\left(Y - T + \overline{TR}\right) + I + G \text{................(5.3)}$$

এতিয়া ভাৰসাম্য আয়ৰ স্তৰ সমাধান কৰি পাওঁ যে—

$$Y^* = \frac{1}{1-c}\left(\overline{C} - cT + c\overline{TR} + I + G\right) \text{............(5.4)}$$

5.2.1 চৰকাৰী ব্যয়ৰ পৰিৱৰ্তন (Changes in Government Expenditure) ঃ

আমি প্ৰচলিত কৰৰ হাৰ অপৰিৱৰ্তিত (Constant) বুলি ধৰি লৈ চৰকাৰী ক্ৰয়ৰ (G) পৰিমাণবোৰ বিবেচনা কৰিব পাৰো। যেতিয়া G, T তকৈ অধিক হয়, তেতিয়া অৰ্থনীতিখনত (চৰকাৰৰ) ঘাটি বাজেটৰ উদ্ভৱ হয়। কিয়নো চৰকাৰী ক্ৰয় (G) হ'ল সৰ্বমুঠ ব্যয়ৰ এটা উপাংশ (Component) আৰু সেয়েহে পৰিকল্পিত অৰ্থনীতিত G ৰ বৃদ্ধি হ'লে সৰ্বমুঠ ব্যয়ৰো বৃদ্ধি হ'ব। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে সামগ্ৰিক চাহিদাসূচী (Aggregate demand schedule) $AD^/$ লৈ স্থানান্তৰিত হয়। দ্ৰব্য সামগ্ৰীৰ উৎপাদনৰ প্ৰাৰম্ভিক স্তৰত, যোগানতকৈ চাহিদা অধিক হয় আৰু সেইবাবে ব্যৱসায়িক প্ৰতিষ্ঠানবোৰে উৎপাদনৰ পৰিমাণ সম্প্ৰসাৰণ কৰে। এই ক্ষেত্ৰত নতুন ভাৰসাম্য অৱস্থান হ'ব $E^/$। ইয়াত গুণক কৌশলৰ (Multiplier mechanism) (চতুৰ্থ অধ্যায়ত উল্লেখ কৰা হৈছে) প্ৰভাৱ পৰিলক্ষিত হয়। এই প্ৰক্ৰিয়াত চৰকাৰী ব্যয় গুণকৰ সমীকৰণটো তলত দিয়া ধৰণৰ হ'ব—

$$\Delta Y = \frac{1}{I - c}\Delta G \text{ ....(5.5)}$$

অথবা

$$\frac{\Delta Y}{\Delta G} = \frac{1}{I - c} \text{.................(5.6)}$$

চিত্ৰ 5.1 ত দেখুওৱাৰ দৰে চৰকাৰী ব্যয় G ৰ পৰা $G^{/}$ লৈ বাঢ়ি যোৱাৰ ফলত ভাৰসাম্য আয় (equilibrium income) Y ৰ পৰা $Y^{/}$ লৈ বাঢ়ি যায়।

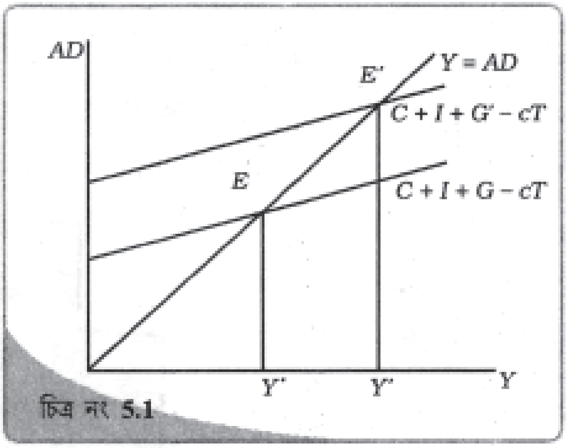

উচ্চ চৰকাৰী ব্যয়ৰ প্ৰভাৱ

5.2.2 কৰৰ পৰিৱৰ্তন (Changes in Taxes) ঃ

আমি পাইছো যে আয়ৰ প্ৰত্যেক স্তৰত কৰৰ পৰিমাণ কৰ্তন কৰিলে ব্যয়যোগ্য আয় (Y – T) বৃদ্ধি হয়। গতিকে চৰকাৰে C পৰিমাণৰ কৰ হ্ৰাস কৰি সামগ্ৰিক ব্যয়সূচী ওপৰলৈ স্থানান্তৰিত কৰিব পাৰে। ইয়াক 5.2 নং চিত্ৰৰ সহায়ত দেখুওৱা হ'ল।

সমীকৰণ 5.3 ৰ পৰা পাওঁ যে

$$\Delta Y^{*} = \frac{1}{I - c}(-c)\Delta T \text{..........(5.7)}$$

এই ক্ষেত্ৰত কৰ গুণক (Tax multiplier)

$$= \frac{\Delta Y}{\Delta T} = \frac{-c}{I - c} \text{.................(5.8)}$$

যিহেতু কৰৰ পৰিমাণ হ্ৰাস (বৃদ্ধি)ৰ ফলত ভোগ আৰু উৎপাদন বৃদ্ধি (হ্ৰাস)

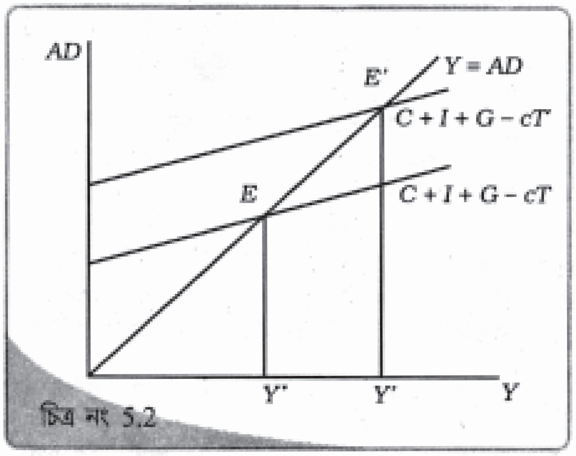

কৰ হ্ৰাসৰ প্ৰভাৱ

পায় আৰু সেইবাবে কৰ গুণক এটা ঋণাত্মক গুণক হিচাপে দেখা দিয়ে। সমীকৰণ 5.6 আৰু 5.8ক তুলনা কৰি আমি পাওঁ যে পৰম চূড়ান্ত মূল্যত (Absolute Value) কৰ গুণক চৰকাৰী ব্যয় গুণকতকৈ তুলনামূলকভাৱে সৰু। কাৰণ চৰকাৰী ব্যয় বৃদ্ধিয়ে মুঠ ব্যয়ৰ ওপৰত প্ৰত্যক্ষ প্ৰভাৱ পেলায়। আনহাতে কৰৰ নিয়োজনে সিহঁতৰ ব্যয়যোগ্য ব্যক্তিগত আয়ৰ ওপৰত থকা হেঁচাৰ জৰিয়তে গুণক প্ৰক্ৰিয়াক প্ৰভাৱান্বিত কৰে আৰু সিয়ে পৰিয়ালৰ উপভোগৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলায়। এইদৰে ΔT পৰিমাণৰ কৰ হ্ৰাসৰ জৰিয়তে, উপভোগ আৰু মুঠ ব্যয় প্ৰথম দৃষ্টান্তমূলক হিচাপে পৰিমাণলৈ বৃদ্ধি হয়। আমি তলত উল্লেখ কৰা উদাহৰণৰ সহায়ত কৰ গুণক আৰু ব্যয় গুণকৰ মাজত থকা পাৰ্থক্যবোৰ বুজিব পাৰো —

উদাহৰণ ———— 5.1

এই দুখীয়া মানুহজনে কিয় কান্দি আছে? তেওঁৰ চকুপানী মচিবলৈ কেতবোৰ পৰামৰ্শ আগবঢ়োৱা

ধৰি লোৱা হ'ল যে জনসাধাৰণৰ প্ৰান্তিক উপভোগ প্ৰৱণতাৰ পৰিমাণ (Marginal propensity to consume) 0.8। তেতিয়া চৰকাৰী গুণক হ'ব

$$\frac{1}{1-c}=\frac{1}{1-0.8}=\frac{1}{0.2}=5$$

$$\frac{-c\,\Delta T}{1-c}=\frac{-0.8}{1-0.8}=\frac{-0.8}{0.2}=-4$$

যদি চৰকাৰী ব্যয় 100 লৈ বাঢ়ে তেন্তে ভাৰসাম্য আয় 500 লৈ বাঢ়ি যাব। $\left(\frac{1}{1-c}\Delta G=5\times100\right)$। এই ক্ষেত্ৰত ব্যয় গুণক হ'ব

আকৌ কৰ 100 লৈ হ্ৰাস কৰিলে $(\Delta T=-100)$, ভাৰসাম্য আয় $400\left(\frac{-c}{1-c}\Delta T=-4\times-100\right)$ লৈ বৃদ্ধি হ'ব। এইদৰে বৃদ্ধি পোৱা ভাৰসাম্য আয়ৰ পৰিমাণ, G বৃদ্ধিৰ ফলত বঢ়া ভাৰসাম্য আয়তকৈ কম।

বৰ্তমান এই গঠন প্ৰণালীত যদি আমি প্ৰান্তিক উপভোগ প্ৰৱণতাৰ বিভিন্ন মান (Values) লৈ দুটা গুণকৰ মান নিৰ্ণয় কৰোঁ, তেতিয়া দেখা পাওঁ যে কৰ গুণকৰ চৰম মূল্য চৰকাৰী ব্যয় গুণকতকৈ সদায় এক কম। ইয়াৰ এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ ভাৱাৰ্থ অন্তৰ্নিহিত হৈ আছে। চৰকাৰে সুষম বাজেট অটুট ৰাখিবলৈ, চৰকাৰী ব্যয় বঢ়াৰ লগে লগে সমপৰিমাণৰ কৰ বৃদ্ধি কৰিব লাগিব আৰু এই ক্ষেত্ৰত চৰকাৰী ব্যয় বৃদ্ধিৰ পৰিমাণে উৎপাদনৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি কৰিব। এতিয়া দুয়োটা গুণক নীতি যোগ কৰি পাওঁ যে সুষম বাজেট গুণক (Balanced budget multiplier)

$$\frac{\Delta Y}{\Delta G}=\frac{1}{1-c}+\frac{-c}{1-c}=\frac{1-c}{1-c}=1 \text{ ....(5.9)}$$

এখন সুষম বাজেট গুণকৰ এককে বুজায় যে যদি 100 পৰিমাণৰ চৰকাৰী ব্যয় (G) বৃদ্ধিৰ বাবে 100 পৰিমাণৰ কৰ আৰোপ কৰি বিত্ত যোগান ধৰা হয় তেতিয়া আয়ৰ পৰিমাণে প্ৰায় 100 লৈ বৃদ্ধি হ'ব। উদাহৰণ - 1 ৰ পৰা পাওঁ যে 100 চৰকাৰী ব্যয় (G) বৃদ্ধিৰ ফলত উৎপাদন 500 লৈ বৃদ্ধি পায়। আনহাতে, কৰ বৃদ্ধিৰ ফলত আয় 400 টন হ্ৰাস হয় আৰু প্ৰকৃত আয় (Net income) হয়গৈ 100 ৰ সমান। ভাৰসাম্য আয়ে এটা চূড়ান্ত আয়ক বুজায় আৰু ই গুণকৰ সহায়ত দীৰ্ঘকাললৈ কাম কৰে। কৰৰ বৃদ্ধিৰ ফলত প্ৰণোদিত উপভোগ ব্যয় নাবাঢ়িলে, চৰকাৰী ব্যয়ৰ (G) বৃদ্ধিয়ে সমপৰিমাণৰ উৎপাদন বৃদ্ধি কৰিব। ইয়াক গুণক প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা আমি সুচাৰুৰূপে পৰীক্ষা কৰি চাব পাৰো। এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ চৰকাৰী ব্যয় বৃদ্ধিয়ে প্ৰত্যক্ষভাৱে আয় বৃদ্ধিত সহায় কৰিব আৰু তলত উল্লেখ কৰা গুণক প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা ক্ৰমান্বয়ে আয় পৰোক্ষভাৱে বৃদ্ধি হৈ গৈ থাকিব।

$$\Delta Y=\Delta G+c\Delta G+c^2\Delta G+\text{............}=\Delta G\left(1+c+c^2+\text{.....}\right)\text{................(5.10)}$$

কিন্তু বৰ্ধিত কৰ গুণক প্ৰক্ৰিয়াত তেতিয়াহে প্ৰৱেশ কৰিব যেতিয়া ই জনসাধাৰণৰ ব্যয়যোগ্য আয় কৰ্তন কৰি c গুণ পৰিমাণৰ উপভোগ হ্ৰাস কৰিব। সেয়েহে আয়ৰ ওপৰত কৰ বৃদ্ধিৰ পৰিণাম তলত দিয়া সমীকৰণৰ দ্বাৰা নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি

$$\Delta y=-c\Delta T-c^2\Delta T+\text{.......}=-\Delta T(c+c^2+c^2+\text{......})\text{ .... (5.11)}$$

উপৰোক্ত সমীকৰণ দুটাৰ পাৰ্থক্যই আয়ৰ ওপৰত ব্যয় আৰু কৰৰ প্ৰকৃত প্ৰভাৱ দেখুৱায়। সমীকৰণ 5.10 আৰু 5.11 ৰ পৰা আমি পাওঁ যে $\Delta Y = \Delta G$, অৰ্থাৎ চৰকাৰী ব্যয় যি পৰিমাণত বৃদ্ধি হয় সেই একে পৰিমাণত আয়ো বৃদ্ধি পায় আৰু সেইদৰে সুষম বাজেট গুণক এককৰ সমান হয়। এই গুণকটো ওপৰত উল্লেখ কৰা 5.3 সমীকৰণটোৰ দ্বাৰাও পাব পাৰো। যিহেতু বিনিয়োগ পৰিৱৰ্তন নহয়

যিহেতু $\Delta \overline{G} = \Delta T$ সেয়েহে ইয়াৰ পৰা পাওঁ যে —

সমানুপাতিক কৰৰ ক্ষেত্ৰত (Case of Proportional Taxes) ঃ

এটা অতি বাস্তৱ অভিধাৰণা হ'ল যে চৰকাৰে আয়ৰ এটা স্থিৰ অংশ কৰ (t) হিচাপে সংগ্ৰহ কৰে, এই ক্ষেত্ৰত T = tY । গতিকে সমানুপাতিক কৰ (Proportional tax) ৰ সৈতে উপভোগ ফলন (Consumption function) তলত দিয়া ধৰণৰ হ'ব —

$$\Delta Y = \Delta \overline{G} + c(\Delta Y - \Delta T) \ldots\ldots (5.12)$$

$$\frac{\Delta Y}{\Delta \overline{G}} = \frac{1-c}{1-c} = 1 \ldots\ldots (5.13)$$

$$C = \overline{C} + c\left(Y - ty + \overline{TR}\right) = \overline{C} + c(I - t)Y + c\overline{TR} \ldots\ldots (5.14)$$

আমি জানো যে আনুপাতিক বা সমানুপাতিক কৰে কেৱল যে উপভোগহে কমায় তেনে নহয়, ই উপভোগ ফলনৰ ঢালো (Slope) কমায়। ই প্ৰান্তিক উপভোগ প্ৰৱণতা (mpc) C(I-t) লৈ হ্ৰাস কৰে। নতুন সামগ্ৰিক চাহিদাসূচী, AD/ ৰেখাডাল বাধাগ্ৰস্ত হৈ 5.3 নং চিত্ৰত দেখুওৱাৰ দৰে অধিক চেপেটা (flatter) হয়।

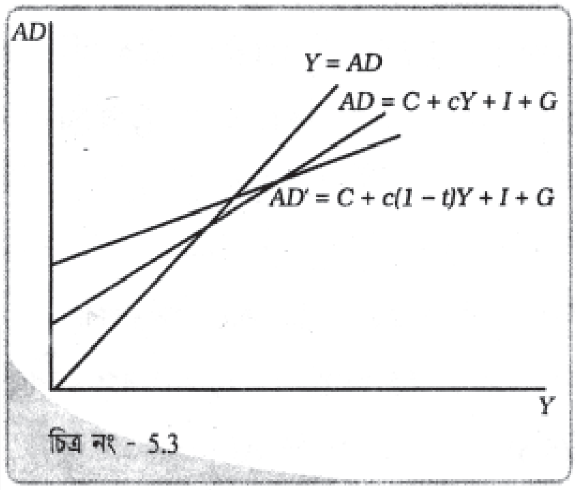

চৰকাৰ আৰু সামগ্ৰিক চাহিদা (সমানুপাতিক কৰে AD সূচীক চেপেটা আকাৰ দিয়ে)

এতিয়া আমি পাওঁ যে—

$$AD = \overline{C} + c(I-t)Y + c\overline{TR} + I + G$$

$\overline{A} =$ স্বয়ংক্ৰিয় ব্যয়

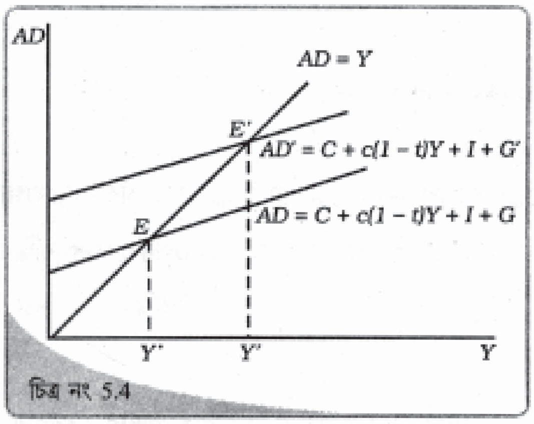

চিত্ৰ নং 5.4

(সমানুপাতিক কৰৰ সৈতে) চৰকাৰী ব্যয় বৃদ্ধি

এতিয়া দ্ৰব্য বজাৰত আয় নিৰ্ধাৰণৰ চৰ্তটো হ'ব Y = AD, যিটো তলত দিয়া ধৰণে লিখিব পাৰি—

ভাৰসাম্য আয়ৰ পৰিমাণৰ বাবে সমাধান কৰি পাওঁ যে

$$Y^* = \frac{1}{1-c(1-t)}\overline{A} \text{ .... } (5.17)$$

যাতে গুণক তলত দিয়া ধৰণৰ হয়

$$\frac{\Delta Y}{\Delta \overline{A}} = \frac{1}{1-c(1-t)} \text{.............} (5.18)$$

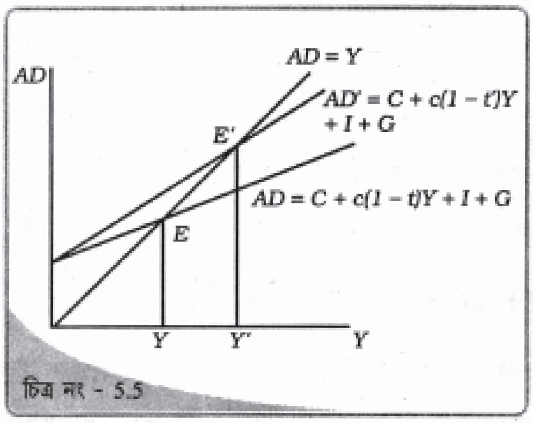

চিত্ৰ নং - 5.5

সমানুপাতিক কৰৰ হাৰ হ্ৰাস কৰাৰ প্ৰভাৱ

এই গুণকৰ মূল্যক থূলমূল কৰৰ (ক্ৰতিকৰতিৰৰ) সৈতে গণনা কৰা গুণকৰ মূল্যৰ লগত তুলনা কৰিলে পোৱা যায় যে গুণকৰ মূল্যটো কমি যায়। থূলমূল কৰ (Lump sum taxes) ৰ ক্ষেত্ৰত চৰকাৰী ব্যয় বৃদ্ধিয়ে যেতিয়া আয়ৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি কৰে উপভোগৰ পৰিমাণ আয় বৃদ্ধিৰ c গুণ বৃদ্ধি হয়। সমানুপাতিক কৰৰ ক্ষেত্ৰত উপভোগ ইয়াতকৈ কমকৈ বাঢ়িব, আৰু উপভোগ বৃদ্ধিৰ পৰিমাণ হ'ব আয় বৃদ্ধিৰ [c - ct = c(I - t)] গুণ। এতিয়া G ৰ পৰিৱৰ্তনৰ বাবে গুণক তলত দিয়া ধৰণৰ হ'ব —

$$\Delta Y = \Delta\overline{G} + c(1-t)\Delta Y \text{.........................} (5.19)$$

$$\Delta Y = \frac{1}{1-c(1-t)}\Delta\overline{G} \text{ ....} (5.20)$$

5.4 নং চিত্ৰত দেখুওৱাৰ দৰে জনসাধাৰণৰ আয় Y^* ৰ পৰা $Y^/$ লৈ বৃদ্ধি পায়।

আকৌ 5.5 নং চিত্ৰত দেখুওৱাৰ দৰে কৰৰ হ্ৰাসে উপভোগৰ প্ৰৱণতা বৃদ্ধি কৰে। উক্ত চিত্ৰ (5.5) ত দেখুওৱাৰ দৰে AD ৰেখাডাল $AD^/$ লৈ স্থানান্তৰিত হয়। আয়ৰ প্ৰাৰম্ভিক স্তৰত সামগ্ৰিক চাহিদা, দ্ৰব্যৰ উৎপাদনতকৈ বেছি হয় কাৰণ কৰ হ্ৰাসকৰণে উপভোগ বৃদ্ধি কৰে। এই ক্ষেত্ৰত নতুন উচ্চতৰ স্তৰৰ আয় হ'ব $Y^/$।

উদাহৰণ ——— 5.2

ওপৰত উল্লেখ কৰা উদাহৰণ —5.1 ত যদি কৰৰ হাৰ 0.25 বুলি ধৰি লওঁ তেতিয়া আয় বৃদ্ধিৰ প্ৰত্যেকটো এককৰ বাবে উপভোগৰ পৰিমাণ আগৰ 0.80 ৰ পৰিৱৰ্তে এতিয়া 0.6.{C (I– C) = 0.8 × 0.75} হ'ব। সেয়েহে উপভোগ আগতকৈ কম পৰিমাণে বাঢ়িব। এই ক্ষেত্ৰত চৰকাৰী ব্যয় গুণক $\frac{1}{1-c(1-t)}=\frac{1}{1-0.6}=\frac{1}{0.4}=2.5$ হ'ব। যিটো থূলমূল কৰ (Lump sum taxes) ৰ ক্ষেত্ৰত পোৱাতকৈ কম হ'ব। যদি চৰকাৰী ব্যয় 100 বাঢ়ি যায় তেতিয়া উৎপাদন চৰকাৰী ব্যয়ৰ গুণিতক হাৰত বৃদ্ধি হ'ব। অৰ্থাৎ উৎপাদনৰ বৃদ্ধিৰ পৰিমাণ = 2.5X 100 = 250, যিটো থূলমূল (Lump sum taxes) কৰৰ সৈতে জড়িত উৎপাদন বৃদ্ধিতকৈ কম।

সমানুপাতিক আয় কৰে (Proportional Income Tax), এটা স্বয়ংক্ৰিয় নিয়ন্ত্ৰক (Automatic stabiliser) হিচাপে কাম কৰে, কাৰণ ই জনসাধাৰণৰ ব্যয়যোগ্য উপাৰ্জন পৰিৱৰ্তন কৰাৰ লগতে উপভোগ ব্যয়ৰ পৰিমাণৰো পৰিৱৰ্তন সাধন কৰে, কিন্তু মুঠ ৰাষ্ট্ৰীয় উৎপাদনৰ (GDP) হ্ৰাস-বৃদ্ধিৰ ক্ষেত্ৰত বিশেষ প্ৰভাৱ পেলাব নোৱাৰে। যেতিয়া মুঠ ৰাষ্ট্ৰীয় উৎপাদন (GDP) বৃদ্ধি হয়, তেতিয়া জনসাধাৰণৰ ব্যয়যোগ্য উপাৰ্জন মুঠ ৰাষ্ট্ৰীয় উৎপাদন বঢ়াতকৈ কম পৰিমাণে বৃদ্ধি হয় কাৰণ ইয়াৰ এটা অংশ কৰ হিচাপে ওলাই যায়। ই ভোগ ব্যয়ক ঊৰ্ধ্বমুখী কৰাত সহায় কৰে। আকৌ অৰ্থনীতিৰ পতন (Recession) বা মূল্য সংকোচনৰ অৱস্থাত, যেতিয়া মুঠ ৰাষ্ট্ৰীয় উৎপাদন হ্ৰাস হয় তেতিয়া ব্যয়যোগ্য উপাৰ্জন

কম গতিত হ্ৰাস পায় আৰু ভোগ বেছি পৰিমাণে নকমে। অন্যথা ই সীমাবদ্ধ কৰা অৰ্থনৈতিক সুস্থিৰতা ৰক্ষা কৰাত সহায় কৰে।

এইটো মন কৰিবলগীয়া যে বিনিয়োগ চাহিদা (Investment demand) পৰিৱৰ্তনৰ অ-আকাংক্ষিত (Undesirable) প্ৰভাৱসমূহ নাইকিয়া কৰিবলৈ ৰাজকোষীয় নীতিৰ আহিলাসমূহৰ পৰিৱৰ্তন সাধন কৰিব পাৰি। অৰ্থাৎ, যদি বিনিয়োগ I_0 ৰ পৰা 1_1 লৈ কমি যায়, চৰকাৰী ব্যয় G_0 ৰ পৰা G_1 লৈ বৃদ্ধি কৰিব পাৰি। এই ক্ষেত্ৰত স্বয়ংক্ৰিয় ব্যয় (autonomous expenditure) ($C + I_0 + G_0 = C + I_1 + G_1$) আৰু ভাৰসাম্য আয় একে থাকে। ৰাজকোষীয় নীতিৰ এই উপযুক্ত কাৰ্যবোৰে অৰ্থনৈতিক সুস্থিৰতা প্ৰদান কৰে, যাক আমি অবাধিত বা স্ব-ইচ্ছামূলক ৰাজকোষীয় নীতি (Discretionary fiscal policy) বুলি কওঁ আৰু ইয়াক স্বয়ংক্ৰিয় নীতি (Automatic) সুস্থিৰতাৰ গুণবোৰৰ পৰা পৃথক কৰিব পাৰি। আগতে আলোচনা কৰা হৈছে যে সমানুপাতিক কৰে এখন অৰ্থনীতিক ঊৰ্দ্ধমুখী বা নিম্নমুখী গতিৰ পৰা সুস্থিৰ অৱস্থালৈ আনিব পাৰে। আকৌ কল্যাণ হস্তান্তৰকৰণেও (Welfare transfers) দেশৰ আয় সুস্থিৰে ৰখাত সহায় কৰে। এখন অৰ্থনীতিয়ে অভিবৃদ্ধি (Boom) বা মুদ্ৰাস্ফীতি (Inflation) ৰ সন্মুখীন হোৱাৰ সময়ত, যেতিয়া নিয়োগৰ হাৰ অধিক হয় তেতিয়া উচ্চ উপভোগ ব্যয় (High consumption expenditure) ৰ পৰিমাণ হ্ৰাস কৰিবলৈ চৰকাৰে কৰৰ সহায়ত ব্যয়যোগ্য আয়ৰ পৰিমাণ হ্ৰাস কৰি অৰ্থনৈতিক সুস্থিৰতা ৰক্ষা কৰাত সহায় কৰে। অন্যহাতে অৰ্থনৈতিক পতনৰ সময়ছোৱাত, কল্যাণমূলক আঁচনিসমূহত চৰকাৰে কৰা পুঁজিৰ বিনিয়োগে উপভোগ বহনক্ষম (Sustainable) কৰাত সহায় কৰে। এইদৰে অৰ্থনৈতিক সুস্থিৰতা ৰক্ষাৰ্থে আধুনিক চৰকাৰে গ্ৰহণ কৰা ৰাজকোষীয় পদ্ধতিত কিছুমান স্বয়ংক্ৰিয় নিয়ন্ত্ৰক (automatic stabilisers) ৰ গুণ অন্তৰ্নিহিত হৈ থাকে। ইয়াৰ উপৰিও আনকি ব্যক্তিগত খণ্ডতো এই অন্তৰ্নিহিত নিয়ন্ত্ৰক (built-in Stabilisers) ৰ উপাদানবোৰে কাম কৰা পৰিলক্ষিত হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, নিগম বা ব্যক্তিগত খণ্ডৰ অন্তৰ্ভুক্ত ব্যৱসায়িক প্ৰতিষ্ঠানৰ লাভাংশ (Dividends) বিতৰণৰ নীতিয়ে অৰ্থনীতিৰ স্বয়ংক্ৰিয় নিয়ন্ত্ৰক হিচাপে কাম কৰা দেখা যায়।

তেনেদৰে জীৱন ধাৰণৰ মানদণ্ড অটুট ৰাখিবলৈ ব্যক্তিগত পৰিয়ালৰ অৰ্থনৈতিক কাম-কাজসমূহেও স্বয়ংক্ৰিয় অন্তৰ্নিহিত নিয়ন্ত্ৰক হিচাপে কাৰ্যনিৰ্বাহ কৰি আছে। মন কৰিবলগীয়া বিষয় যে এই অন্তৰ্নিহিত নিয়ন্ত্ৰকবোৰে অৰ্থনীতিৰ অস্থিৰ (Fluctuation) অংশ হ্ৰাস কৰাত সহায় কৰে আৰু বাকীবোৰ উপযুক্ত নীতিৰ সহায়ত নিয়ন্ত্ৰণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰা হয়।

হস্তান্তৰকৰণ (Transfers) ঃ

আমি ধৰি লওঁ যে চৰকাৰে দ্ৰব্য সামগ্ৰী আৰু সেৱা কাৰ্যৰ পৰিৱৰ্তে হস্তান্তৰিত ব্যয় (Transfer payment), $\overline{TR}$ বৃদ্ধি কৰে তেতিয়া স্বয়ংক্ৰিয় ব্যয় (Autonomous spending) পৰিমাণে বাঢ়িব আৰু সেয়েহে উৎপাদন বৃদ্ধিৰ হাৰ, চৰকাৰী ব্যয় বৃদ্ধিৰ ফলত হোৱা উৎপাদন বৃদ্ধিৰ হাৰতকৈ কম হ'ব, কাৰণ জনসাধাৰণে হস্তান্তৰিত আয় বৃদ্ধিৰ এটা অংশ সঞ্চয় কৰিব। হস্তান্তৰিত ব্যয়ৰ পৰিৱৰ্তনৰ বাবে হোৱা ভাৰসাম্য আয়ৰ পৰিৱৰ্তন তলত দিয়া ধৰণে দেখুৱাব পাৰি— $\bar{A}$, $c\Delta\overline{TR}$

$$\Delta Y = \frac{c}{1-c}\Delta TR \quad ....(5.21)$$

বা

$$\frac{\Delta Y}{\Delta TR} = \frac{c}{1-c} \quad ....(5.22)$$

উদাহৰণ —— 5.3

আমি ধৰি ল'ব পাৰো যে জনসাধাৰণৰ প্ৰান্তিক উপভোগ প্ৰৱণতা হ'ল (Marginal propesity to consume) 0.75 (MPC = 0.75) আৰু চৰকাৰে জনসাধাৰণৰ পৰা এটা থুলমূল কৰ (Lump sum taxes) সংগ্ৰহ কৰে। যেতিয়া চৰকাৰী ব্যয়ৰ বৃদ্ধিৰ পৰিমাণ 20 কোটি টকা হয় তেতিয়া ভাৰসাম্য আয় (ৰাষ্ট্ৰীয় আয়) $\Delta Y = \frac{1}{1-0.75}\Delta G = 4\times 20 = 80$

কোটি টকা বৃদ্ধি হ'ব। কাৰণ এই ক্ষেত্ৰত বিনিয়োগ গুণকৰ (Investment multiplier) পৰিমাণ হ'ব 4। আকৌ চৰকাৰে যদি অতিৰিক্ত কৰ ধাৰ্যৰ মাধ্যমত 30 কোটি টকা সংগ্ৰহ কৰে তেতিয়া ভাৰসাম্য আয়ৰ (ৰাষ্ট্ৰীয় আয়) পৰিমাণ 90 কোটি টকালৈ হ্ৰাস হ'ব। কাৰণ $\Delta Y = \frac{-0.75}{1-0.75}\Delta T = -3\times 30 = -90$, অন্যহাতে যদি হস্তান্তৰিত ব্যয় বৃদ্ধিৰ পৰিমাণ 20 কোটি টকা হয় তেন্তে ভাৰসাম্য আয় $\Delta Y = \frac{-0.75}{1-0.75}\Delta TR = 3\times 20 = 60$ কোটি টকালৈ বৃদ্ধি হ'ব। এইদৰে আমি জানিব পাৰো যে ৰাষ্ট্ৰীয় আয় বৃদ্ধি, চৰকাৰী ব্যয় বৃদ্ধিৰ ফলত হোৱা বৰ্দ্ধিত আয়তকৈ কম।

5.2.3 চৰকাৰী ঋণ (Public Debt) ঃ

এখন দেশৰ চৰকাৰে কৰ, ঋণ বা অতিৰিক্ত কাগজী মুদ্ৰা ছপা কৰি বাজেটৰ ঘাটি (Budgetary deficit) পূৰণৰ বাবে বিত্ত যোগান ধৰিব পাৰে। সাধাৰণতে চৰকাৰে ধাৰৰ ওপৰত বিশ্বাস কৰে, যাক কোৱা হয় চৰকাৰী ঋণ (এখন দেশৰ চৰকাৰে আভ্যন্তৰীণ অথবা বৈদেশিক উৎসৰ পৰা ঋণ হিচাপে যি পুঁজি সংগ্ৰহ কৰে তাকেই সাধাৰণতে চৰকাৰী বা ৰাজহুৱা ঋণ বুলি কোৱা হয়)। ঘাটি (Deficits) আৰু ঋণ (Debts) এই দুয়োটা ধাৰণাৰ মাজত এক ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক আছে। ঘাটিক পুঁজিৰ প্ৰৱাহ (Flow) হিচাপে ভাবিব পাৰি আৰু ইয়াক ঋণৰ মজুতৰ লগত যোগ কৰা হয়। যদি চৰকাৰে বছৰৰ পাছত বছৰ ধৰি ঋণৰ আশ্ৰয় লয় তেতিয়া ঋণৰ ওপৰত অধিক সুদ প্ৰদান কৰিবলগীয়া হয়। চৰকাৰে প্ৰদান কৰিবলগীয়া এই সুদৰ পৰিমাণেও ৰাজহুৱা ঋণলৈ বৰঙণি যোগায়।

উচিত পৰিমাণৰ চৰকাৰী ঋণৰ ওপৰত প্ৰত্যাশা ঃ

(Perspective on the appropriate Amount of Government Debt) :

উচিত পৰিমাণৰ চৰকাৰী ঋণৰ ওপৰত দুটা সংযুক্ত দৃষ্টিভংগী আছে। ইয়াৰ এটা চৰকাৰী ঋণৰ বোজা সম্পৰ্কীয় আৰু আনটো হ'ল চৰকাৰী ঋণ পৰিশোধ কৰা বাবে প্ৰয়োজন হোৱা বিত্ত যোগান সম্পৰ্কীয় বিষয়। ঋণৰ পৰিমাণৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ঋণৰ

বোজাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰি। সৰু ব্যৱসায়ী এজনৰ ঋণৰ ক্ষেত্ৰত যিটো সঁচা চৰকাৰী ঋণৰ ক্ষেত্ৰত সেইটো সঁচা নহ'বও পাৰে। চৰকাৰে কৰ আৰু কাগজী মুদ্ৰা ছপাৰ জৰিয়তে সম্পদ আহৰণ কৰিব পাৰে। যিটো ব্যক্তিগত ব্যৱসায়ীৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য নহয়।

চৰকাৰে, কৰ্তন কৰা উপভোগৰ বোজা ঋণ গ্ৰহণৰ জৰিয়তে ভৱিষ্যতৰ জনসাধাৰণলৈ হস্তান্তৰিত কৰিব পাৰে। কাৰণ চৰকাৰে আজিৰ জনসাধাৰণক ঋণ পত্ৰ (Bonds) প্ৰদান কৰি এই ঋণ গ্ৰহণ কৰে আৰু কৰ সংগ্ৰহৰ যোগেদি প্ৰায় 20 বছৰমানৰ পাছত এই ধাৰ পৰিশোধ কৰিব পাৰে। এই কৰ উঠি অহা যুৱক-যুৱতীসকলৰ ওপৰত (যিসকল কামত সোমাইছে মাত্ৰ) আৰোপ কৰাৰ ফলত সিহঁতৰ ব্যয়যোগ্য আয় হ্ৰাস পাব আৰু উপভোগৰ পৰিমাণো কমিব। গতিকে এইটো যুক্তিসহকাৰে ক'ব পাৰি যে চৰকাৰী ঋণ বৃদ্ধিৰ ফলত ৰাষ্ট্ৰীয় সঞ্চয় (National Savings) ৰ পৰিমাণো হ্ৰাস পায় আৰু সঞ্চয় বৃদ্ধিৰ হাৰ হ্ৰাস পোৱাৰ ফলত মূলধন গঠনৰ (Capital Formation) হাৰো হ্ৰাস পাবলৈ ধৰে। ফলত অৰ্থনৈতিক উন্নয়নৰ হাৰ মন্থৰ হয়। এইদৰে ঋণে ভৱিষ্যতৰ জনসাধাৰণৰ বাবে বোজা (Burden) হিচাপে কাম কৰে।

গতানুগতিকভাৱে (Traditionally) এইটো যুক্তি দৰ্শাব পাৰি যে যেতিয়া চৰকাৰে কৰ কৰ্তন কৰে আৰু এখন ঘাটি বাজেটৰ আশ্ৰয় লয়, তেতিয়া উপভোক্তাই আগতকৈ বেছি খৰচ কৰে। এইটো সম্ভৱ যে আজিৰ এই যুৱশক্তি অদূৰদৰ্শী (Short-Sighted) আৰু ঘাটি বাজেটৰ পৰিমাণ সম্পৰ্কে অৱগত নহয়। জনসাধাৰণে এইটো অনুভৱ কৰিব নোৱাৰে যে ভৱিষ্যতে তেওঁলোকে জমা হৈ থকা ঋণ আৰু সুদ পৰিশোধ কৰাৰ বাবে অধিক পৰিমাণৰ কৰৰ বোজা বহন কৰিব লাগিব। আনকি যদি জনসাধাৰণে এই কথাটো বুজিও পায়, তথাপি সিহঁতে এইটো ভাবিব পাৰে যে ভৱিষ্যতৰ কৰৰ বোজা তেওঁলোকৰ ভৱিষ্যতৰ বংশধৰসকলৰ ওপৰত পৰিব পাৰে। ইয়াৰ বিপক্ষে আগবঢ়োৱা এটা যুক্তি হ'ল — ভোক্তাসকল (Consumers) দূৰদৰ্শী (Forward-looking) আৰু সিহঁতে অকল প্ৰচলিত উপাৰ্জনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰি ভৱিষ্যতৰ প্ৰত্যাশিত উপাৰ্জনক ব্যয়ৰ ভেটি হিচাপে লৈ ব্যয় কাৰ্য সম্পন্ন কৰিব পাৰে। সিহঁতে বুজি পাব পাৰে যে আজিৰ ধাৰ মানে ভৱিষ্যতে

অধিক কৰ প্ৰদান। তদুপৰি, ভোক্তাসকলে সিহঁতৰ ভৱিষ্যতৰ বংশধৰসকললৈও চিন্তা কৰিব — কাৰণ সিহঁত বৰ্তমান বংশধৰসকলৰ ল'ৰা-ছোৱালী বা নাতি ল'ৰা-ছোৱালী আৰু সিহঁতৰ পৰিয়ালবোৰেও এক উপযুক্ত বিবেচক গোট হিচাপে ক্ৰমাগতভাৱে জীৱন ধাৰণ কৰি আহিছে। সিহঁতে এতিয়া সঞ্চয় বঢ়াব পাৰে আৰু ই চৰকাৰৰ বাঢ়ি যোৱা অসঞ্চয়ৰ (Dissaving) পৰিমাণ নাইকিয়া কৰিব যাতে ৰাষ্ট্ৰীয় সঞ্চয়ৰ কোনো পৰিৱৰ্তন নহয়। ইয়াক ৰিকাৰ্ডৰ সমতা বুলি কোৱা হয়। ১৯ শতিকাৰ এজন মহান অৰ্থনীতিবিদ ডেভিড ৰিকাৰ্ডে যুক্তি আগবঢ়াইছিল যে বেছি ঘাটিৰ সময়ত মানুহে বেছি সঞ্চয় কৰে। ইয়াক সমতা (equivalance) বুলি কোৱা হয়; কাৰণ কৰ আৰু চৰকাৰী ঋণ ঘাটি বিত্ত যোগানৰ দুটা সমতুল্য উপায়। আজি যদি চৰকাৰে ঋণ গ্ৰহণ কৰি ইয়াৰ বৰ্ধিত ব্যয়ৰ চাহিদা পৰিপূৰণৰ ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰে আৰু এই ঋণ ভৱিষ্যতে জনসাধাৰণৰ ওপৰত কৰ ধাৰ্য কৰি পৰিশোধ কৰিবলগীয়া হয়। তেতিয়া অৰ্থনীতিত ইয়াৰ যি প্ৰভাৱ পৰিব ঠিক একেই প্ৰভাৱ/সংঘাত অৰ্থনীতিত পৰিব যদিহে চৰকাৰে ইয়াৰ বৰ্ধিত আয়ৰ চাহিদা বৰ্তমানে অধিক কৰ বৃদ্ধি কৰি সংগ্ৰহ কৰে।

এইটো যুক্তি সহকাৰে ক'ব পাৰি যে (আভ্যন্তৰীণ) 'ঋণ এটা তাৎপৰ্যপূৰ্ণ বিষয় নহয় — কাৰণ ইয়াক আমাৰ দ্বাৰাই আমাক পৰিশোধ কৰা হয়'। যদিও এই ঋণে দুটা বংশৰ মাজত (Between two generation) সম্পদ হস্তান্তৰিত কৰে তথাপি জনসাধাৰণৰ ক্ৰয় ক্ষমতা এখন দেশৰ ভিতৰতে থাকে। কিন্তু বৈদেশিক ঋণৰ ক্ষেত্ৰত আমি বিদেশী লোকৰ ওচৰত ঋণী হওঁ আৰু এই ঋণে বোজাৰ সৃষ্টি কৰে। কাৰণ বৈদেশিক ঋণৰ ওপৰত সুদ আৰু ঋণ পুঁজি পৰিশোধৰ অৰ্থে ঋণ গ্ৰহণকাৰীৰ দেশে ঋণদাতা দেশলৈ দ্ৰব্য সামগ্ৰী ৰপ্তানি কৰিবলগীয়া হয়।

বিত্তীয় ঘাটি আৰু ঋণৰ ওপৰত অন্যান্য প্ৰত্যাশা ঃ

(Other Perspectives on Deficits and Debt) :

বিত্তীয় ঘাটিৰ মুখ্য সমালোচনাৰ ভিতৰত এটা হ'ল যে বিত্তীয় ঘাটি মুদ্ৰাস্ফীতিজনক

(Inflationary)। কাৰণ যেতিয়া চৰকাৰে ব্যয় বৃদ্ধি কৰে বা কৰ-কাটলৰ হাৰ কৰ্তন কৰে, তেতিয়া সামগ্ৰিক চাহিদা (Aggregate Demand) বৃদ্ধি পায়। এনে অৱস্থাত উৎপাদন প্ৰতিষ্ঠানে (Firms) চলিত দৰত (On going Prices) চাহিদাৰ প্ৰয়োজন পূৰণ কৰিব পৰাকৈ উচ্চ হাৰত উৎপাদনৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি কৰিবলৈ সমৰ্থ নহ'বও পাৰে। এনে অৱস্থাত দ্ৰব্য সামগ্ৰীৰ যোগানৰ তুলনাত চাহিদাৰ পৰিমাণ উচ্চ হাৰত বৃদ্ধি হয় আৰু এই বৰ্ধিত চাহিদাই মূল্য বৃদ্ধিৰ সৃষ্টি কৰে, অন্যহাতে যদি দেশত সম্পদ অব্যৱহৃত (Unutilised) হৈ থাকে তেতিয়া দ্ৰব্য সামগ্ৰীৰ উৎপাদন চাহিদাৰ অভাৱত বাধাগ্ৰস্ত হয়। সেয়েহে, উচ্চ হাৰৰ বৰ্ধিত চাহিদা পূৰণৰ অৰ্থে উচ্চতৰ হাৰত উৎপাদন বৃদ্ধি কৰিবলৈ ঘাটি বিত্তক ব্যৱহাৰ কৰি মুদ্ৰাস্ফীতিজনক অৱস্থাৰ অৱসান ঘটাব পাৰি।

যুক্তিসহকাৰে ক'ব পাৰি যে সঞ্চয়ৰ পৰিমাণ হ্ৰাস হ'লে ব্যক্তিগত খণ্ডত বিনিয়োগৰ পৰিমাণো হ্ৰাস হয়। কাৰণ, যদি চৰকাৰে চলিত বিত্তীয় ঘাটি পৰিপূৰণৰ অৰ্থে ঋণপত্ৰ (Bonds) বিক্ৰী কৰি দেশৰ নাগৰিকৰ পৰা ঋণ সংগ্ৰহ কৰিবলৈ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰে। তেতিয়া চৰকাৰী ঋণপত্ৰবোৰে কোনো নিগম বা অন্য বেচৰকাৰী বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠানে পুঁজি সংগ্ৰহৰ বাবে যোগান ধৰা ঋণপত্ৰৰ লগত প্ৰতিযোগিতাৰ সন্মুখীন হ'ব। যদি ব্যক্তিগত সঞ্চয়কাৰীসকলে চৰকাৰী ঋণপত্ৰ ক্ৰয় কৰিবলৈ বিচাৰে, তেতিয়া ব্যক্তিগত বিনিয়োগৰ বাবে পুঁজিৰ যোগান কমিব। গতিকে চৰকাৰে অৰ্থনীতিৰ মুঠ সঞ্চয়ৰ অধিক অংশৰ দাবীদাৰ হ'লে ব্যক্তিগত ঋণ গ্ৰহণকাৰীসকল জনপূৰ্ণ বিত্তীয় বজাৰ (Financial Market) ৰ পৰা বাহিৰ হৈ আহিব। আমি জানি থোৱা ভাল যে যেতিয়ালৈকে উপাৰ্জন (Income) বৃদ্ধি নোহোৱা বুলি ধৰি নলওঁ তেতিয়ালৈকে অৰ্থনীতিত সঞ্চয়ৰ প্ৰভাৱ প্ৰকৃততে স্থিৰ নহয়। যদি চৰকাৰী ঘাটি বিত্তই উৎপাদন বৃদ্ধিৰ লক্ষ্যত কৃতকাৰ্যতা লাভ কৰে, তেতিয়া ৰাষ্ট্ৰীয় আয় বৃদ্ধি পাব আৰু ইয়াৰ পৰিণামত সঞ্চয়ৰ হাৰ বৃদ্ধি হ'ব। এনে পৰিস্থিতিত চৰকাৰ আৰু উদ্যোগ উভয়ে ঋণ গ্ৰহণ কৰাটো সমীচীন হ'ব। আকৌ যদি চৰকাৰে অৰ্থনৈতিক প্ৰাৰম্ভিক সুবিধাৰ (Infrastructure) উন্নয়নৰ অৰ্থে ঋণ পুঁজি বিনিয়োগ কৰে তেতিয়া ভৱিষ্যতৰ জনসাধাৰণ (Future Generation) অধিক উপকৃত হ'ব, যিহেতু ঋণ পুঁজিৰ বিনিয়োগৰ

ফল লাভ কৰাৰ প্ৰতিদান (Return), ঋণৰ ওপৰত প্ৰদান কৰা সুদৰ হাৰতকৈ অধিক হয়। এই ক্ষেত্ৰত প্ৰকৃত ঋণ (Actual Debt) বৰ্ধিত উৎপাদনৰ দ্বাৰা পৰিশোধ কৰিব পৰা হোৱা হেতুকে এনে 'বোজা' হিচাপে বিবেচনা কৰা উচিত নহয়। সেয়েহে দেশৰ অৰ্থনীতিৰ সামগ্ৰিক বৃদ্ধিৰ দ্বাৰাহে ঋণ বৃদ্ধিৰ বিষয়টো বিবেচিত হয়।

বিত্তীয় ঘাটিৰ হ্ৰাস (Deficit Reduction) ঃ

কৰৰ হাৰ বৃদ্ধি কৰি বা ব্যয় হ্ৰাস কৰি চৰকাৰী ঘাটি বিত্তৰ পৰিমাণ হ্ৰাস কৰিব পাৰি। ভাৰতবৰ্ষত চৰকাৰে প্ৰত্যক্ষ কৰৰ (পৰোক্ষ স্বভাৱত ক্ৰমহ্ৰাসমান - এই কৰৰ সংঘাত বা কৰৰ ভাৰ সকলো শ্ৰেণীৰ লোকৰ আয়ৰ ওপৰত সমানে পৰে) সহায়ত কৰ ৰাজহ (Tax Revenue)ৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি কৰিবলৈ চেষ্টা কৰি আছে। চৰকাৰী খণ্ডৰ উদ্যোগসমূহৰ অংশপত্ৰ বিক্ৰী কৰিও চৰকাৰী প্ৰাপ্তিৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি কৰিব পাৰে। এই ক্ষেত্ৰত চৰকাৰী ব্যয় হ্ৰাস কৰি ঘাটি বিত্তৰ পৰিমাণ হ্ৰাস কৰিবলৈ অধিক গুৰুত্ব প্ৰদান কৰা হয়। চৰকাৰে ভাল শাসন ব্যৱস্থা আৰু পৰিকল্পনাৰ আঁচনিৰ জৰিয়তে এই উদ্দেশ্য সাফল্যমণ্ডিত কৰি তুলিব পাৰে। পৰিকল্পনা আয়োগে কৰা এটা সাম্প্ৰতিক অধ্যয়নৰ[4] পৰা জানিব পৰা গৈছে যে দুখীয়া লোকলৈ এটকা হস্তান্তৰিত কৰিবলৈ চৰকাৰে খাদ্য ৰাজসাহায্যত 3.65 টকা পৰিমাণৰ ব্যয় কৰিব লাগিব আৰু ইয়াৰ ফলত জনসাধাৰণৰ কল্যাণ বৃদ্ধি পাব। আনহাতে, ইতিমধ্যে কাৰ্যকৰী হৈ থকা কিছুমান চৰকাৰী আঁচনি উঠাই আনি চৰকাৰী ব্যয়ৰ পৰিসৰৰ পৰিৱৰ্তন সাধন কৰিব পাৰি। চৰকাৰে ঘাটি বিত্তৰ পৰিমাণ হ্ৰাস কৰিবলৈ কিছুমান প্ৰধান খণ্ড যেনে— কৃষি, উদ্যোগ, শিক্ষা, স্বাস্থ্য, দৰিদ্ৰ দূৰীকৰণ আঁচনি আদিৰ পৰা ব্যয় কৰ্তন কৰি অৰ্থনৈতিক উন্নয়নত প্ৰতিকূল প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিব পাৰিব। বিভিন্ন দেশৰ চৰকাৰে অধিক ঘাটি ব্যয়ৰ পৰা পৰিত্ৰাণ পাবলৈ ইতিমধ্যে নিৰ্ধাৰিত বিভিন্ন স্তৰৰ ব্যয়বোৰত নিজা নিজা বাধা দিবলৈ আগবাঢ়ি আহিছে। (বাকচ -5.1ত ভাৰতৰ ৰাজকোষীয় দায়িত্ব সম্পৰ্কীয় আৰু বাজেট পৰিচালনা আইন - (FRBMA) ৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যবোৰ উল্লেখ কৰা হৈছে)। এইটো মন

4 পৰিকল্পনা আয়োগৰ আঁচনি মূল্যায়ন সংস্থাৰ দ্বাৰা লক্ষ্যপ্ৰণোদিত চৰকাৰী বিতৰণ ব্যৱস্থাৰ সাফল্যৰ মূল্যায়ন।

কৰিবলগীয়া যে অধিক পৰিমাণৰ বিত্তীয় ঘাটিয়ে সদায় ৰাজকোষীয় নীতিৰ অধিক সম্প্ৰসাৰণৰ তাৎপৰ্য বহন নকৰে। একে ধৰণৰ ৰাজকোষীয় নীতিৰ উপায়বোৰ অৰ্থনৈতিক অৱস্থাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি কম-বেছি পৰিমাণে বিত্তীয় ঘাটি সৃষ্টি কৰিব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে যদি এখন অৰ্থনীতিত অৱনতিৰ (Recession) স্তৰৰ উদ্ভৱ হয় আৰু মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদন (Gross Domestic Product) কমে তেতিয়া কৰ ৰাজহৰ পৰিমাণো হ্ৰাস হয়। কাৰণ ব্যৱসায়িক প্ৰতিষ্ঠান (Firms) আৰু পৰিয়ালবোৰৰ উপাৰ্জন কমাৰ ফলত কৰ প্ৰদানৰ পৰিমাণো কমি যাব। অৰ্থাৎ অৰ্থনৈতিক অৱনতিৰ সময়ত ঘাটি বৃদ্ধি পায় আৰু অভিবৃদ্ধিৰ (Boom) সময়ত বিত্তীয় ঘাটি হ্ৰাস পায়। আনকি, ৰাজকোষীয় নীতিৰ কোনো পৰিৱৰ্তন নহ'লেও বিত্তীয় ঘাটিৰ এনে পৰিৱৰ্তন হোৱাটো পৰিলক্ষিত হয়।

সাৰাংশ (Summary)

১। ৰাজহুৱা দ্ৰব্য (Public Goods), ব্যক্তিগত দ্ৰব্য (Private Goods) ৰ পৰা ভিন্ন আৰু ইয়াক সমূহীয়াভাৱে (Collectively) ভোগ কৰা হয়। ৰাজহুৱা দ্ৰব্যৰ দুটা গুৰুত্বপূৰ্ণ বৈশিষ্ট্য (Features) হ'ল— এনে দ্ৰব্যৰ উপভোগ কাৰ্য অপ্ৰতিদ্বন্দ্বিতামূলক (Non-rivalrous)। এই দ্ৰব্যৰ পৰা এজনে সন্তুষ্টি লাভ কৰাৰ ফলত আনজনৰ কাৰণে ইয়াৰ সন্তুষ্টিৰ পৰিমাণৰ নাটনি নহয়। এই ৰাজহুৱা দ্ৰব্যবোৰৰ সুবিধা উপভোগৰ পৰা কোনো ব্যক্তিকে বঞ্চিত কৰিব পৰা নাযায়। সেই কাৰণে এই দ্ৰব্যবোৰ ব্যৱহাৰৰ বিনিময়ত মাচুল (Fees) সংগ্ৰহ কৰাটো কঠিন আৰু ব্যক্তিগত বাণিজ্যিক প্ৰতিষ্ঠানে (Private Enterprise) এই দ্ৰব্যবোৰৰ যোগান নধৰে। সেয়েহে ৰাজহুৱা দ্ৰব্যসমূহৰ উৎপাদন আৰু যোগানৰ দায়িত্ব চৰকাৰে গ্ৰহণ কৰে।

২। চৰকাৰে আয় আৰু ব্যয়ৰ জৰিয়তে সম্পদ আহৰণ (Allocation of Resource), পুনৰ বিতৰণ (Redistribution) আৰু অৰ্থনৈতিক সুস্থিৰতা ৰক্ষা —এই তিনিটা কাৰ্য সমাধান কৰে।

৩। বাজেট হৈছে নিৰ্দিষ্ট চৰকাৰৰ সম্ভাব্য ৰাজহ আৰু প্ৰস্তাৱিত ব্যয়ৰ এক বিৱৰণী। চলিত বিত্তীয় প্ৰয়োজন আৰু দেশৰ মূলধন ষ্টক (Capital Stock) বিনিয়োগৰ মাজত পাৰ্থক্য দেখুৱাবলৈ চৰকাৰী বাজেটক ৰাজহ বাজেট (Revenue Budget) আৰু মূলধনী বাজেট (Capital Budget) হিচাপে শ্ৰেণী বিভাজন কৰা হয়।

৪। ৰাজকোষীয় ঘাটিৰ (Fiscal Deficit) শতকৰা নিৰিখত ৰাজহ ঘাটিৰ বৃদ্ধিয়ে এটা নিৰ্দিষ্ট অৱস্থাত চৰকাৰী ব্যয়ৰ অৱনতি ঘটে আৰু মূলধন গঠনত বাধাৰ সৃষ্টি কৰে।

৫। সমানুপাতিক কৰে স্বয়ংক্ৰিয় ব্যয়গুণক (Automatic Expenditure Multiplier) হ্ৰাস কৰে। কাৰণ আয়ৰ ওপৰত আৰোপ কৰা এই কৰে ভোক্তাৰ প্ৰান্তিক প্ৰৱণতা বৃদ্ধি কৰে।

৬। যদি চৰকাৰী ঋণে ভৱিষ্যতে উৎপাদন বৃদ্ধিৰ হাৰ হ্ৰাস কৰে তেতিয়া ই দেশৰ কাৰণে বোজাস্বৰূপ হৈ পৰে।

ৰাজহুৱা দ্ৰব্য (Public Goods)

স্বয়ংক্ৰিয় সুস্থিৰক (Automatic Stabiliser)

স্বেচ্ছামূলক ৰাজকোষীয় নীতি (Discretionary Fiscal Policy)

ৰিকাৰ্ডৰ সমতা (Recardian Equivalence)

বাকচ 5.1 — ৰাজকোষীয় দায়িত্ব সম্পৰ্কীয় আৰু বাজেট পৰিচালনা আইন, 2003 (Fiscal Responsibility and Budget Management Act, 2003 - FRBMA)

এখন বহুদলীয় সংসদীয় (Parliamentary) ব্যৱস্থাত, নিৰ্বাচনীয় দিশবোৰ ব্যয়নীতি (Expenditure Policy) নিৰ্ধাৰণত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে। ঘাটি বিত্ত নিয়ন্ত্ৰণ কৰিবলৈ সকলো শ্ৰেণীৰ চৰকাৰে — বৰ্তমান আৰু ভৱিষ্যতৰ অনাগত সুবিধাবোৰ প্ৰয়োগ কৰিব পাৰে। দেশৰ চৰকাৰক এক সংস্কাৰমূলক আৰু ফলপ্ৰসূ ৰাজকোষীয় নীতিৰ অধীনত আনিবলৈ 2003 চনৰ 26 আগষ্টত ৰাজকোষীয় সংস্কাৰ আৰু বাজেট

পাৰচালনা আইন (FRBMA) প্ৰণয়ন কৰা হয় আৰু এই আইনখন আমাৰ দেশৰ ৰাজকোষীয় সংস্কাৰৰ টাৰ্নিং পইণ্ট হিচাপে চিহ্নিত হৈছে। কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰে উপযুক্ত পৰিমাণৰ আয় ৰাহিৰ জৰিয়তে আন্তঃবংশীয় সমতা (Inter-generational equality) আৰু দীৰ্ঘকালীন সমষ্টিগত অৰ্থনৈতিক সুস্থিৰতা (Macro-economic stability) নিশ্চিত কৰে। তদুপৰি ঘাটি আৰু ঋণ সীমাবদ্ধ কৰি, ৰাজকোষীয় প্ৰতিবন্ধকতাবোৰ (Fiscal obstacles) আঁতৰাই ফলদায়ক মুদ্ৰানীতি আৰু ঋণ পৰিচালনাৰ ব্যৱস্থা কৰা হৈছে। 2004 চনৰ 5 জুলাইত ৰাজকোষীয় সংস্কাৰ আৰু বাজেট পৰিচালনা আইনৰ অধীনৰ বিধিসমূহ বাজেটত প্ৰয়োগৰ অৰ্থে নিৰ্দেশ জাৰি কৰা হয়।

মুখ্য বৈশিষ্ট্যবোৰ (Main features) ঃ

1. এই আইনখনে কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰক দেশখনৰ ৰাজকোষীয় ঘাটি আৰু ৰাজহ ঘাটিৰ পৰিমাণ হ্ৰাস কৰিবৰ কাৰণে উপযুক্ত ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিবলৈ নিৰ্দেশনা জাৰি কৰিছে যাতে 2009 চনৰ 31 মাৰ্চৰ আগতে বাজেটৰ ৰাজহ ঘাটিৰ পৰিমাণ নাইকিয়া হয় আৰু ইয়াৰ পিচৰ পৰা উদ্বৃত্ত ৰাজহৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি পায়।

2. আইনখনৰ অধীনস্থ নীতি অনুসৰি প্ৰতিটো বিত্তীয় বৰ্ষৰ শেষত দেশখনৰ বাজেটৰ ৰাজকোষীয় ঘাটি (Fiscal deficit) আৰু ৰাজহ ঘাটি (Revenue Deficit) উক্ত বছৰৰ মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদনৰ (GDP) ক্ৰমে 0.3 শতাংশ আৰু 0.5 শতাংশলৈ হ্ৰাস কৰিব লাগিব। যদি কৰ ৰাজহ সংগ্ৰহৰ দ্বাৰা এইটোত কৃতকাৰ্যতা লাভ কৰিব নোৱাৰি তেতিয়া বাজেট ব্যয় হ্ৰাস কৰি হ'লেও প্ৰয়োজনীয় নিষ্পত্তি সাধন কৰিব লাগিব।

3. ৰাষ্ট্ৰীয় প্ৰতিৰক্ষা, প্ৰাকৃতিক দুৰ্যোগ (Natural Calamity) বা কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰে নিৰ্দিষ্ট কৰি দিয়া অন্য কিছুমান ব্যতিক্ৰমধৰ্মী কাৰণত প্ৰকৃত ঘাটি বাজেটত নিৰ্ধাৰিত ঘাটিতকৈ অধিক হ'ব পাৰে।

4. কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰে ক্ষন্তেক সময়ৰ বাবে দেখা দিয়া নগদ প্ৰাপ্তিতকৈ নগদ ব্যয়ৰ আধিক্যৰ চাহিদা পূৰণ কৰিবলৈ লোৱা আগধনৰ বাহিৰে ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংক (RBI) ৰ পৰা অন্য কোনো ঋণ গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰিব।

5. 2006-07 চনৰ পৰা ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকে কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰৰ প্ৰাথমিক চুক্তিপত্ৰত বৰঙণি দিব নোৱাৰিব।

6. ৰাজকোষীয় কাৰ্য অধিক স্বচ্ছ বা নিৰ্মল (Transparency) কৰিবলৈ ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰা হৈছে।

7. কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰে উভয় সদনত (Both Houses of Parliament) বছৰেকীয়া বিত্তীয় বিৱৰণৰ লগতে মধ্যম ম্যাদী ৰাজকোষীয় নীতিৰ বিৱৰণ (Medium-term Fiscal Policy Staement), ৰাজকোষীয় নীতিৰ কৌশল বিৱৰণ (The Fiscal Policy Strategy Statement) নামৰ তিনিখন বিৱৰণ দাখিল কৰিব লাগে।

8. প্ৰত্যেক তিনি মাহৰ অন্তত বাজেটৰ লগত সম্পৰ্কীত আয়-ব্যয়ৰ গতিৰ এটা বিৱৰণ উভয় সংসদৰ আগত দাঙি ধৰা হয়।

এই আইনখন কেৱল কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰৰ ক্ষেত্ৰতহে প্ৰযোজ্য হয়। যদিও কৰ্ণাটক, কেৰালা, পঞ্জাৱ, তামিলনাডু আৰু উত্তৰ প্ৰদেশ আদি কেইখনমান ৰাজ্যই এই ৰাজকোষীয় দায়িত্ব সম্পৰ্কীয় আইনখন বলৱৎ কৰিছে তথাপি ৰাজকোষীয় ব্যৱস্থাৰ দৃঢ়তা, অৰ্থনৈতিক বৃদ্ধি আৰু সমষ্টিগত অৰ্থনৈতিক সুস্থিৰতা ৰক্ষাৰ্থে গ্ৰহণ কৰা উদ্দেশ্যসমূহৰ সফল ৰূপায়ণ কৰিবলৈ হ'লে আটাইবোৰ ৰাজ্যই এই আইনখন বলৱৎ কৰাৰ কাৰণে সমানে সহযোগিতা আগবঢ়াব লাগিব। যদিও চৰকাৰে কৰ জাল (Tax net) বহলাই আয় সংগ্ৰহৰ বাবে চেষ্টা কৰিছে তথাপি এই আইনখনে নিৰ্ধাৰণ কৰা লক্ষ্যত উপনীত হ'বলৈ জনকল্যাণমূলক ব্যয় হ্ৰাস হোৱাৰ ভয়ৰ সম্ভাৱনা দেখা দিব পাৰে।

অনুশীলনী (Exercises)

1. কিয় ৰাজহুৱা দ্ৰব্য (Public Goods) চৰকাৰে যোগান ধৰিবলৈ বাধ্য হয়— ব্যাখ্যা কৰা।

2. ৰাজহ ব্যয় (Revenue expenditure) আৰু মূলধনী ব্যয়ৰ (Capital Expenditure) মাজত পাৰ্থক্য দেখুওৱা।

3. 'ৰাজকোষীয় ঘাটিয়ে চৰকাৰৰ ঋণৰ আৱশ্যকতাৰ সৃষ্টি কৰে।'— ব্যাখ্যা কৰা।

4. ৰাজহ ঘাটি (Revenue Deficit) আৰু ৰাজকোষীয় ঘাটি (Fiscal Deficit) ৰ মাজত থকা সম্পৰ্কবোৰ দেখুওৱা।

5. ধৰি লোৱা হ'ল যে এখন নিৰ্দিষ্ট অৰ্থনীতিৰ বিনিয়োগৰ পৰিমাণ 200, চৰকাৰী ক্ৰয়ৰ পৰিমাণ 150, শুদ্ধ কৰ (থূলমূল কৰ - হস্তান্তৰ) 100 আৰু উপভোগ $C = 100 + 0.75\ Y$, তেন্তে

   (a) ভাৰসাম্য আয়ৰ স্তৰ কিমান?

   (b) চৰকাৰী ব্যয় গুণক আৰু কৰ গুণকৰ মান নিৰ্ণয় কৰা

   (c) যদি চৰকাৰী ব্যয় 200 লৈ বৃদ্ধি পায় তেতিয়া ভাৰসাম্য আয়ৰ পৰিৱৰ্তন নিৰ্ণয় কৰা।

6. তলত উল্লেখ কৰা ফলন (Function) ৰ দ্বাৰা এখন অৰ্থনীতি বিবেচনা কৰা হ'ল—

   $C = 20 + 0.80\ Y$

   $I = 30$

   $G = 50$

   $TR = 100$

   এই তথ্যসমূহৰ পৰা—

(a) ভাৰসাম্য আয়ৰ স্তৰ আৰু স্বয়ংক্ৰিয় ব্যয় গুণক নিৰ্ণয় কৰা।

(b) যদি চৰকাৰী ব্যয় 30 বাঢ়ে, ভাৰসাম্য আয়ৰ ওপৰত ইয়াৰ প্ৰভাৱ কিমান?

(c) চৰকাৰী ব্যয় বৃদ্ধি হোৱাৰ বাবে যদি থূলমূল কৰ (Lump sum tax) হিচাপে 30 যোগ কৰা হয়, তেন্তে ভাৰসাম্য আয়ৰ কেনেধৰণৰ পৰিৱৰ্তন হ'ব?

7. ওপৰৰ প্ৰশ্নত, যদি হস্তান্তৰিত আয় আৰু থূলমূল কৰ (Lump sum tax) দুয়োটাই 10 শতাংশলৈ বৃদ্ধি হয়, উৎপাদনৰ ওপৰত ইয়াৰ প্ৰভাৱ নিৰ্ণয় কৰা আৰু উৎপাদনৰ ওপৰত দুয়োৰো প্ৰভাৱ তুলনা কৰা।

8. ধৰি লোৱা হ'ল যে—

$C = 70 + 0.70\ YD$

$I = 90$

$G = 100$

$T = 0.10\ Y$

(a) ভাৰসাম্য আয় নিৰ্ণয় কৰা।

(b) ভাৰসাম্য আয়ৰ স্তৰত কৰ ৰাজহ (Tax Revenues)ৰ পৰিমাণ কিমান? চৰকাৰৰ ভাৰসাম্য বাজেট আছেনে? এই ক্ষেত্ৰত চৰকাৰৰ বাজেটখন ভাৰসাম্য নে?

9. ধৰি লোৱা হ'ল যে ভোগৰ প্ৰান্তিক প্ৰৱণতা 0.75 আৰু সমানুপাতিক আয়কৰ (Proportional income tax) হ'ল 20 শতাংশ। এই ক্ষেত্ৰত ভাৰসাম্য আয়ৰ পৰিৱৰ্তন নিৰ্ণয় কৰা যদিহে —

(ক) চৰকাৰী ব্যয়ৰ পৰিমাণ 20 শতাংশ বৃদ্ধি পায়।

(খ) হস্তান্তৰিত আয়ৰ পৰিমাণ 20 শতাংশ কমে।

10. ব্যাখ্যা কৰা — কিয় কৰ গুণকৰ (Tax multiplier) চৰম মান, চৰকাৰী ব্যয় গুণকতকৈ কম?

11. চৰকাৰী ঘাটি (Government deficit) আৰু চৰকাৰী ঋণৰ (Government debt) মাজৰ সম্পৰ্ক নিৰ্ণয় কৰা।

12. চৰকাৰী ঋণে বোজা আৰোপ কৰে নে? ব্যাখ্যা কৰা।

13. ৰাজকোষীয় ঘাটিবোৰ মুদ্ৰাস্ফীতিজনক হয়নে?

14. ঘাটি হ্ৰাসকৰণৰ বিষয়টো আলোচনা কৰা।

ওপৰঞ্চি অধ্যয়নৰ পৰামৰ্শ (Suggested Readings)

1. Dornbusch R. and S. Fischer, 1994, Macro-economics, sixth edition, Mc. Graw-Hill, Paris.

2. Mankiw. N.G., 2000. Macro-economics, fourth edition, Macmillan Worth Publishers, New York.

3. Economic Survey, Government of India, various issues.